

Jakub Kuna (ur. 1988 r. w Bychawie) – geograf, kartograf, regionalista.

Wychowanek Wydziału Nauk o Ziemi i Gospodarki Przestrzennej UMCS: absolwent studiów geograficznych I, II i III stopnia, od 2015 r. pracownik naukowo-dydaktyczny Zakładu Kartografii i Geomatyki. Stypendysta programu *Erasmus* w Republice Czeskiej (2009), najlepszy absolwent wydziału (2012), autor wyróżnionej rozprawy doktorskiej (2017).

Zainteresowania naukowe: wizualizacja kartograficzna, grafika komputerowa, nowoczesne metody analiz i narzędzia GIS w badaniach przeszłości (*Historical GIS*), dawne mapy topograficzne, historia Lubelszczyzny.

Prywatnie: szczęśliwy mąż i ojciec, sportowiec amator.

„[...] monografię należy zaliczyć do opracowań o modelowym charakterze, a jej treść z pewnością wywoła spore zainteresowanie pośród społeczności nie tylko Bychawy i okolic, gdyż dotyczy czegoś zdecydowanie więcej niż tylko tytułowej rekonstrukcji przedwojennej zabudowy konkretnego miasta. Monografia ta, jako przykład systemu informacyjnego, ukazuje profesjonalnie wypracowaną metodologię postępowania badawczego, od pozyskania danych poczynając, poprzez ich analizowanie, przetwarzanie (w celu wizualizacji), weryfikację, aktualizację, archiwizację, aż po udostępnianie szerszemu gronu odbiorców. Pośród opracowań naukowych recenzowana książka jest przykładem, który poprzez analogię może służyć przyszłym autorom jako pomoc metodyczna w dokumentowaniu historii wielu innych miasteczek i miast.”

z recenzji dr. hab. Zenona Koziela,
prof. UMK

Jakub Kuna BYCHAWA 1919–1939: KARTOGRAFICZNA REKONSTRUKCJA MIASTA

Jakub Kuna

BYCHAWA 1919–1939

KARTOGRAFICZNA REKONSTRUKCJA MIASTA

Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej

BYCHAWA 1919–1939

KARTOGRAFICZNA REKONSTRUKCJA MIASTA

Jakub Kuna

BYCHAWA 1919–1939
KARTOGRAFICZNA REKONSTRUKCJA MIASTA

Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej
Lublin 2018

Recenzent
dr hab. Zenon Koziel, prof. UMK

Redakcja
Sylwia Pociupany

Redakcja techniczna
Aneta Okuń

Skład i łamanie
IDEALIT / Grzegorz Zychowicz, Patrycja Czerniak

Wykonanie okładki według projektu autora
IDEALIT

© Wydawnictwo UMCS, Lublin 2018

ISBN 978-83-227-9075-5

WYDAWNICTWO UNIWERSYTETU MARII CURIE-SKŁODOWSKIEJ

ul. Idziego Radziszewskiego 11, 20-031 Lublin

Budynek Biblioteki Głównej UMCS, III p.

tel. 81 537 53 04

www.wydawnictwo.umcs.lublin.pl

e-mail: sekretariat@wydawnictwo.umcs.lublin.pl

DZIAŁ HANDLOWY

tel./fax 81 537 53 02

Księgarnia internetowa: www.wydawnictwo.umcs.eu

e-mail: wydawnictwo@umcs.eu

DRUK I OPRAWA

Elpil

Artyleryjska 11, 08-110 Siedlce

SPIS TREŚCI

OD AUTORA	7
1. WSTĘP	9
1.1. O badaniu przeszłości za pomocą map	11
1.2. Zakres i cele badań	14
1.3. Charakterystyka problemu badawczego	15
1.4. Metodyka badań	19
2. GEOGRAFICZNA CHARAKTERYSTYKA BYCHAWY I OKOLIC	23
2.1. Budowa geologiczna i ukształtowanie terenu	25
2.2. Stosunki wodno-klimatyczne	28
2.3. Pokrywa glebowa i pokrycie terenu	29
2.4. Przyrodnicze uwarunkowania rozwoju osadnictwa	31
3. HISTORIA OSADNICTWA BYCHAWY I OKOLIC DO 1918 R.	33
3.1. Bychawa przed nadaniem praw miejskich	33
3.2. Lokacja miasta i rozwój w okresie złotego wieku	35
3.3. Upadek miasta w XVII i XVIII wieku	39
3.4. Bychawa w czasach zaborów i pierwszej wojny światowej	44
4. ŹRÓDŁA WYKORZYSTANE DO REKONSTRUKCJI MIĘDZYWOJENNEJ BYCHAWY	59
4.1. Okres 1880–1918	60
4.2. Okres 1919–1939	75
4.3. Okres po 1939 r.	89

Spis treści

5. PRZESTRZEŃ BYCHAWY W OKRESIE MIĘDZYWOJENNYM	101
5.1. Struktura administracyjna	103
5.2. Sieć wodna	110
5.3. Sieć drogowa	113
5.4. Zabudowa	119
5.5. Cmentarze i mała architektura	132
5.6. Pokrycie terenu	138
5.7. Toponimy	139
6. DZISIEJSZE SPOJRZENIE NA MIĘDZYWOJENNĄ BYCHAWĘ	145
6.1. Weryfikacja wyników badań	146
6.2. Ochrona zabytków Bychawy	150
7. CO DALEJ?	157
BIBLIOGRAFIA	161
SPIS TABEL	175
SPIS RYCIN	177
SPIS FOTOGRAFII	185
MAPY – ZAŁĄCZNIKI	195
ANEKS	197
1.1. Projekty architektoniczne sprzed 1919 r.	199
1.2. Projekty architektoniczne z okresu 1919–1939	207
1.3. Ryciny po 1939 r.	211
1.4. Fotografie sprzed 1919 r.	214
1.5. Fotografie z okresu 1919–1939	216
1.6. Fotografie po 1939 r.	222

OD AUTORA

Drogi Czytelniku!

Oddaję w Twoje ręce książkę o przestrzeni międzywojennej Bychawy – Bychawy, której nie miałem okazji poznać osobiście (urodziłem się w 1988 r.), a która od ponad dekady jest obiektem moich zainteresowań badawczych. Mogę zatem powiedzieć, że mimo dzielącego nas czasu z międzywojenną Bychawą łączy mnie coś więcej niż tylko zawodowa relacja.

W 2017 r. miała miejsce 480. rocznica nadania Bychawie praw miejskich. W 2018 r. mija 60. rocznica ich odzyskania. Monografia jest odpowiedzią na postulowaną w środowisku bychawskim potrzebę opublikowania wyników rozprawy doktorskiej *Kartograficzna rekonstrukcja historycznego układu zabudowy na przykładzie Bychawy w 1938 roku*, napisanej w 2017 r. w Zakładzie Kartografii i Geomatyki UMCS w Lublinie.

Publikacja jest w pewnym sensie kontynuacją książek A. Kopruckowniaka (2011) i M. Kuny (2016). Pierwsza z wymienionych pozycji zamyka się w ramach czasowych 1864–1918. Druga – przewodnik po 36 sołectwach – pomija miasto Bychawa. Książka mojego autorstwa wypełnia lukę w badaniach historycznej przestrzeni gminy. Nie jest to wierna kopia rozprawy, ale jej historyczno-regionalistyczne rozszerzenie. Tekst monografii został uzupełniony o materiały, których nie uwzględniono w pierwotnym, *stricte* naukowym, opracowaniu. Jednocześnie, dla zwiększenia komfortu czytania, zredukowano obszerne części teoretyczne i warsztatowe. Zainteresowanych tymi zagadnieniami odsyłam do oryginalnego tekstu rozprawy, dostępnego w bibliotece ZKiG UMCS.

Książka nie powstałaby, gdyby nie pomoc wielu osób. Dziękuję prof. Janowi Bystrkowi, Barbarze Cywińskiej, dr Monice Głazik, Mirosławowi

Od Autora

Grzesiakowi, Tomaszowi Hanajowi, Januszowi Kulikowi, Aleksandrowi Krysce, Emilowi Majukowi, Bożenie Pietrzak, Czesławie Pisuli, Janinie Rapie, Tal Schwartz, Agnieszce Skizyńskiej, Teresie Tracz, insp. Dorocie Żurek, kolegom i koleżankom z Zakładu Kartografii i Geomatyki UMCS, użytkownikom forum *Wirtualna.Bychawa.1938* i wszystkim pozostałym, których nie sposób wymienić z imienia i nazwiska. Pragnę oddać zasługi śp. Wiesławowi Bogucie i śp. prof. Albinowi Kopruckowi. Dziękuję promotorowi profesorowi Andrzejowi Czernemu oraz recenzentom: profesorowi Zenonowi Kozielowi i profesorowi Bogumiłowi Szademu.

Część badań wykonano w ramach projektu *Wirtualna Bychawa 1938* realizowanego w 2014 r. przez Bychawskie Towarzystwo Regionalne przy wsparciu finansowym gminy Bychawa.

Na koniec dziękuję moim najbliższym – żonie Ani i córce Klaudii, a także rodzicom: Krysi, Markowi, Kasi i Wiesiowi.

Ponoszę wyłączną odpowiedzialność za wszelkie uchybienia w niniejszej publikacji.

1. WSTĘP

Monografia *Bychawa 1919–1939: kartograficzna rekonstrukcja miasta* opisuje próbę odtworzenia historycznego wyglądu miejscowości. Międzywojenny układ zabudowy Bychawy jest bardzo ciekawym tematem badawczym ze względu na słabe rozpoznanie historyczne, znaczące przekształcenia wywołane działaniami drugiej wojny światowej oraz brak wielkoskalowych materiałów kartograficznych przedstawiających przestrzeń całej miejscowości w okresie międzywojennym.

Odtworzenie układu przestrzennego miejscowości oparto na trzech metodach rekonstrukcji kartograficznej: **metodzie retrogresji**, **metodzie progresji** oraz nowej metodzie, nazwanej **metodą kombinowaną**. Zasadność wykorzystania proponowanych metod oraz ich skuteczność poddano weryfikacji w ramach rozprawy doktorskiej *Kartograficzna rekonstrukcja historycznego układu zabudowy na przykładzie Bychawy w 1938 roku* (Kuna 2017) napisanej w Zakładzie Kartografii i Geomatyki UMCS w Lublinie.

W przywołanej rozprawie udowodniono, że każda z metod rekonstrukcji kartograficznej daje możliwość odtworzenia układu zabudowy Bychawy w 1938 r. w stopniu większym niż 50% budynków mieszkalnych. Połączenie metod w istotny sposób zwiększyło możliwość rekonstrukcji, umożliwiając odtworzenie 85% ówczesnych budynków mieszkalnych. Przeprowadzone studium badawcze zostało ocenione jako rzetelne, a uzyskane wyniki – w kontekście przedstawionych dokumentów – jako wysokie.

Odtworzenie nieistniejącego już, historycznego układu zabudowy należy do pogranicza zainteresowań naukowych takich dyscyplin jak: geografia (geografia historyczna i geografia osadnictwa), historia (historia XIX i XX wieku, historia osadnictwa, historia kartografii), kartograficzna metoda badań, urbanistyka, architektura, historia sztuki, regionalistyka i innych.

Wstęp

Autor jest świadomy ograniczeń w zakresie posiadanej wiedzy specjalistycznej. Choć przewodnią rolę odgrywa spojrzenie kartograficzno-geomatyczne, starano się zachować równowagę między różnymi perspektywami badawczymi.

Idąc z duchem czasu, postępowanie badawcze przeprowadzono z wykorzystaniem nowoczesnych metod badawczych: analiz komputerowych, narzędzi grafiki komputerowej, modelowania trójwymiarowego oraz systemów informacji geograficznej (GIS) – zaliczanych obecnie do interdyscyplinarnego nurtu **geomatycznej metody wspomagania badań** (Kozieł 1997). Z metodologicznego punktu widzenia niniejszą publikację można także zaliczyć do obszaru badawczego geoinformacji historycznej (Szady 2008).

Ryc. 1. Makieta Wirtualna Bychawa 1938. J. Kuna (2017)

Do książki dołączono serię autorskich map przedstawiających Bychawę w latach 1918, 1938, 1958, 1978, 2016 (zał. 1–5) oraz animację komputerową *Wirtualna Bychawa 1938* (ryc. 1)¹. Autor zaleca przegląd map i animacji – osobom nieznającym Bychawy ułatwią one zrozumienie przedstawianych treści i zlokalizowanie omawianych zagadnień w zmieniającej się przestrzeni geograficzno-historycznej.

1.1. O badaniu przeszłości za pomocą map

Przestrzeń geograficzna podlega dynamicznym zmianom w czasie, w związku z tym istnieje duża potrzeba wykorzystania dorobku badawczego geografii i kartografii jako metod uzupełniających badania historyczne. Jest to uzasadnione chęcią pełniejszego zrozumienia zjawisk, procesów i wydarzeń odbywających się w określonych realiach historyczno-geograficznych, które nierzadko były nieporównywalnie inne niż przestrzeń znana obecnie.

Jednym ze sposobów odtwarzania stanu środowiska geograficznego w przeszłości jest analiza map dawnych – w szczególności dawnych map topograficznych. Dawne mapy topograficzne stanowią niezwykle cenny materiał faktograficzny (Czerny 2015; Plit 2016).

Dawne mapy topograficzne pełnią ważną rolę w badaniach historycznej przestrzeni geograficznej. Treść mapy dokumentuje wybrany stan pewnego fragmentu przestrzeni poprzez rysunkowe przedstawienie jej komponentów. Nie sposób porównać bogactwa dziedzictwa historyczno-kulturowego, zapisanego na dawnych mapach topograficznych, do żadnego innego rodzaju dokumentów historycznych. Mnogość ilościowych i jakościowych przedstawień atrybutów przestrzeni geograficznej pozwala zakwalifikować mapy jako jedne z pierwotnych form baz danych przestrzennych.

Oczywiście wartość historycznej informacji przestrzennej, udokumentowanej za pomocą różnych map, nie jest jednakowa. Dobór materiałów kartograficznych do badań geograficzno-historycznych powinien być

---

¹ Animacja jest dostępna na *YouTube* pod adresem <http://youtube/2xhYW5OWTPs>. Prezentacja wcześniejszego etapu opracowania makiety wraz z obszernym komentarzem jest dostępna pod adresem <http://www.youtube.com/watch?v=kmVewlOzEwg&t=2805s>.

Wstęp

wykonany świadomie, uwzględniać zakres i cele badania oraz przewidywać ograniczenia uwarunkowane wykorzystaniem konkretnego materiału źródłowego. Badanie mapy nie może ograniczać się jedynie do analizy treści kartograficznej – pełniejsze zrozumienie modelu rzeczywistości, przedstawionego za pomocą mapy, wymaga także zapoznania się z historycznymi okolicznościami powstania mapy, technologicznym procesem wytworzenia oraz jej semiotyką (Kuna 2014a, 2014b, 2015b).

Stopień pokrycia przestrzeni geograficznej archiwalnymi materiałami kartograficznymi jest zróżnicowany. Historia kartowania każdego terenu przebiegała indywidualnie i była uzależniona od dużej liczby czynników historyczno-społecznych. Obszarami „bogatymi w kartografię” są najczęściej tereny dużych, starych miast (Bartoszewicz A., Bartoszewicz H. 2013). Z jednej strony zwiększone potrzeby administracyjne, gospodarcze i militarne społeczności miast, a z drugiej strony większy potencjał ekonomiczny i intelektualny samorządów miejskich decydował zarówno o konieczności, jak i możliwości ponoszenia wysokich kosztów regularnych pomiarów oraz dokumentacji przestrzeni miast i ich najbliższego sąsiedztwa (Kociuba 2007). Społeczności zamieszkujące obszary słabiej zaludnione i mniej zurbanizowane często nie dostrzegały potrzeby kartowania terenu, albo nie posiadały wystarczających środków na prowadzenie takich prac drogą inicjatyw oddolnych. Kartowania terenów wiejskich i leśnych przez stulecia były domeną wojska lub administracji wyższych szczebli. Kosztowność, praco- i czasochłonność wykonania prac mierniczych i kartograficznych decydowały o tym, że mapy szczegółowe terenów nieurbanizowanych były wykonywane niezwykle rzadko, przez co są to obszary „ubogie w kartografię”.

Szczegółowe kartowanie topograficzne Bychawy po raz pierwszy miało miejsce na początku XIX wieku. Pierwszym wielkoskalowym opracowaniem kartograficznym był wykonany w 1802 r. *Plan Grontów do Koścjoła Bychawskiego Należących* (ryc. 10). Z początkiem XIX wieku związane jest również przeprowadzenie przez austriackiego zaborcę zdjęć stolikowych do mapy topograficznej Heldensfelda *Carte von West Gallizien* w skali 1 : 28 000 (ryc. 11). Następnym wielkoskalowym opracowaniem był *Plan nastoâššëgo rasspôloženiâ posada Byhavy* w skali 1 : 2 100 z 1897 r. (ryc. 16) – niestety rysunek planu zdecydowanie odbiega od tego, czego oczekivalibyśmy po materiale w tak dużej skali. Podobnie ma się sprawa z rosyjską mapą topograficzną w skali 1 : 21 000 z 1888 r.

(ryc. 14), dającą jedynie ogólne pojęcie o wyglądzie układu urbanistycznego miejscowości².

Pozostałe mapy topograficzne z XIX i pierwszej połowy XX wieku wykonywano w znacznie mniejszych skalach – zbliżonych do 1 : 100 000 – i chociaż rysunek niektórych (*Spezialkarte* 1 : 75 000 – ryc. 15, mapa taktyczna WIG – ryc. 19) był dużo bardziej szczegółowy niż rysunek współczesnych opracowań kartograficznych o porównywalnej skali, wyciągane na ich podstawie wnioski na temat ówczesnego wyglądu miejscowości muszą być bardzo ostrożne (Sygowski 1984).

Dopiero na przełomie lat 50. i 60. XX wieku sporządzono mapy topograficzne i plany Bychawy o szczegółowości pojedynczych budynków, jednak był to okres, w którym Bychawa – siedziba nowo powstałego powiatu – była wielkim placem budowy. Struktura przestrzenna miejscowości ulegała drastycznym przeobrażeniom, a wiele obiektów nadających ton życia międzywojennej społeczności Bychawy zniszczono – w ich miejsce stawiano nowe betonowe gmachy mające symbolizować powojenną epokę Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej.

Ubogość wielkoskalowych materiałów kartograficznych sprzed drugiej połowy XX wieku ogranicza możliwość poznania i pełniejszego zrozumienia przedwojennej historii miasteczka³. Odtworzenie wyglądu międzywojennego układu urbanistycznego miejscowości wymaga zgromadzenia i konfrontacji szerokiej gamy różnorodnych materiałów źródłowych. Potrzeba podjęcia badań w zakresie kartograficznej rekonstrukcji historycznego układu zabudowy międzywojennej Bychawy staje się o tyle pilna, że pokolenie osób pamiętających świat bychawskiego sztetla obecnie dobiega dziewięćdziesiątki i jest to ostatni moment, kiedy można udokumentować wiedzę naocznych świadków.

² Pierwsze przekrojowe zestawienie archiwalnych materiałów kartograficznych dla okolic Bychawy wykonał P. Sygowski (1984). Autorowi udało się uzupełnić przedstawiony wykaz o archiwalia kartograficzne i fotogrametryczne, wpływające w istotny sposób na poznanie przeobrażeń układu urbanistycznego miejscowości na przestrzeni XIX i XX wieku. Porównaj powyższe zestawienie z P. Sygowski (1984, s. 6, 8).

³ „Materiały kartograficzne, najistotniejsze ze źródeł przy tego typu studiach, są niestety fragmentaryczne” (Sygowski 1984, s. 6).

1.2. Zakres i cele badań

Badacze historycznych układów przestrzennych niewielkich miejscowości napotykają na trudności związane z uzyskaniem informacji na temat szczegółowego rozmieszczenia obiektów dawnej przestrzeni geograficznej. Głównym powodem jest niedostatek wielkoskalowych materiałów kartograficznych – w szczególności map topograficznych. Odtwarzanie przestrzeni geograficznej Lubelszczyzny z okresu dwudziestolecia międzywojennego okazuje się niezwykle trudne. Badania B. Krassowskiego (1973) wykazują, że spośród 296 arkuszy szczegółowej mapy Polski WIG w skali 1 : 25 000 dla obszaru dzisiejszego województwa lubelskiego ukończono i wydano zaledwie 5 arkuszy typu „normalnego”. Pokrycie obszaru dzisiejszego województwa lubelskiego mapą szczegółową 1 : 25 000 wynosi ok. 173 km², co stanowi 0,7% powierzchni województwa.

Dużą grupę (206 z 296) stanowią arkusze określone przez B. Krassowskiego (1973) jako „częściowo opracowane”⁴. Obejmują one 18 586 km² (74% powierzchni województwa), jednak autorowi nie udało się ustalić miejsca ich przechowywania. Na podstawie meldunków WIG i opracowań niemieckich, na które powołuje się B. Krassowski (1973), można wywnioskować, że dla obszaru współczesnego województwa lubelskiego nie opracowano 84 z 296 arkuszy mapy szczegółowej⁵. Oznacza to, że 63 341 km² (25% powierzchni województwa) w ogóle nie objęto pracami kartograficznymi w latach 1918–1939.

Brak dostępu do szczegółowych opracowań topograficznych z okresu dwudziestolecia międzywojennego stanowi poważną lukę w badaniu przeszłości regionu i uniemożliwia prześledzenie zmian wewnątrz struktur urbanistycznych miasteczek województwa lubelskiego w okresie ich bardzo dynamicznego rozwoju⁶. Tragiczne doświadczenia drugiej wojny światowej, holocaustu, „wyzwolenia” przez Armię Czerwoną i zmian ustro-

---

⁴ „Wykonano rysunek sytuacji bez warstw i nazewnictwa” (Krassowski 1973, s. 77–80). Według informacji uzyskanej od J. Rutkowskiego dział Kartograficzny Biblioteki Narodowej nie dysponuje „częściowo opracowanymi” arkuszami mapy, o których pisał B. Krassowski (1973). Podobnie CAW i CBW.

⁵ 1944, *Planheft Osteuropa ehemals Polnischer Raum*, 26 Juli 1944, Übersicht B3.

⁶ Porównanie map topograficznych 1 : 100 000 (*Karte des Westlichen Rußlands* i mapy taktycznej WIG) pozwala stwierdzić, że liczba domów w Bychawie w okresie 1915–1937 zwiększyła się ponad trzykrotnie (z 107 do 348).

owych sprawiły, że wiele miejscowości uległo nieodwracalnym przeobrażeniom (Przesmycka 2001). Ze względu na dewastację zbiorów informacji o wyglądzie przedwojennych miasteczek są skąpe.

W opisywanej rozprawie (Kuna 2017) starano się odpowiedzieć na pytanie: Czy na podstawie różnorodnych i niekompletnych materiałów źródłowych można kartograficznie odtworzyć szczegółowy układ przestrzenny zabudowy wybranej miejscowości?

Pierwszy cel badawczy polegał na rozpoznaniu wybranego stanu rozwoju zabudowy. Drogą do jego realizacji była kwerenda możliwie dużego i różnorodnego zbioru informacji dotyczących przedmiotu badań: map, planów architektonicznych, fotografii, rycin, dokumentów archiwalnych, informacji opisowych i przekazów ustnych oraz weryfikacja zgromadzonych archiwaliów. Powołując się na pojęcie funkcji mapy (Ostrowski 2008) cel ten określono jako selekcję, uporządkowanie, syntezę i archiwizację zgromadzonych informacji. W ramach wielowymiarowych analiz porównawczych rozmaite materiały źródłowe sprowadzono do wspólnego mianownika – bazy danych wirtualnej przestrzeni geograficzno-historycznej w środowisku systemów informacji geograficznej (GIS)⁷.

Założeniem drugiego i trzeciego celu omawianej rozprawy – redakcji map oraz modelowania trójwymiarowego – było opracowanie rzetelnych, poglądowych i estetycznych form publikacji wyników badań. Dołączone do niniejszej książki szczegółowe mapy miejscowości stanowią zarówno graficzną formę podsumowania badań, jak i przyczynek do dalszych prac geograficzno-historyczno-regionalistycznych. Wreszcie nie do przecenienia są walory edukacyjne wirtualnej makiety – dzięki nowoczesnej technologii komputerowej przeszłość na nowo odżywa „w sercach i umysłach” mieszkańców, a tematyka rekonstrukcji historii miejscowości staje się ośrodkiem dialogu między pokoleniami.

1.3. Charakterystyka problemu badawczego

Przeważająca większość publikacji dotyczących odtwarzania wyglądu obszarów zabudowanych należy do dwóch nurtów badawczych: geografii

---

⁷ Ang. *Geographic Information Systems*.

osadnictwa oraz geografii historycznej. Pierwszy nurt jest tematem zainteresowań badawczych geografów. Opracowania dotyczące morfologii jednostek osadniczych i antropogenicznych zmian krajobrazu można zaliczyć do szkoły geograficzno-kartograficznej, reprezentowanej przez przedstawicieli nauk ścisłych (E. Romer, F. Uhorczak, M. Sirko). Drugi nurt, tj. geografia historyczna, jest domeną humanistów – szkoła kartograficzna wywodząca się ze środowiska historyków cechuje się odmiennym zestawem konwencji i przyzwyczajzeń (S. Aleksandrowicz, K. Buczek, J. Lelewel, W. Semkowicz, autorzy *Atlasu Historycznego Polski*). Umowną granicę zainteresowań badawczych geografii i historii stanowi przełom XVIII i XIX wieku – konkretne daty (różne dla odmiennych rejonów) są wyznaczone przez pierwsze kartowania topograficzne na ziemiach polskich. Liczba prac powstających na podstawie wspólnych badań przedstawicieli obu nurtów jest stosunkowo niewielka. Z najważniejszych warto wymienić *Atlas Historyczny Miast Polskich*.

Problematyka wirtualnych rekonstrukcji geograficzno-historycznych (dwu- i trójwymiarowych) pojawiała się w światowej literaturze na przełomie XX i XXI wieku. Międzynarodowe Stowarzyszenie Fotogrametrii i Teledetekcji (*International Society of Photogrammetry and Remote Sensing*, ISPRS) było pierwszym środowiskiem naukowym, które zauważyło potrzebę wykorzystania nowoczesnych technologii komputerowych do badania przeszłości przestrzeni (Ogleby 1999; Guerra 2000; Ejima, Chikatsu, Murai 2003; Fuse, Shimizu 2003, 2004). Przełomowe znaczenie dla określenia badań geoinformatyczno-historycznych jako nowego kierunku rozwoju geografii historycznej miały prace T. Otta i F. Swiaczego (2001), A. K. Knowles (2002) i I. N. Gregory’ego (2003). Początek XXI wieku to okres spontanicznego rozwoju badań przestrzenno-czasowych, określanych zbiorczo „zwrotem przestrzennym w naukach humanistycznych” (ang. *spatial turn in humanities*). W odpowiedzi na zjawisko w środowisku humanistów zostały sformułowane koncepcje teoretyczne, z fundamentalnym pojęciem „dogłębne mapowanie” (ang. *deep mapping*) (Bodenhamer, Corrigan, Harris 2010).

Rozwój technologii komputerowych, Internetu i GIS przyczynił się do powstania wspólnej płaszczyzny badań i wymiany myśli między różnymi środowiskami naukowymi w Polsce. Przeniesienie dorobku nauki światowej na grunt krajowy nastąpiło z opóźnieniem – pomysły wykorzystania GIS do badań przeszłości pojawiają się dopiero pod koniec pierwszej dekady XXI wieku (Szady 2008, 2013). Ostatnie dziesięciolecie (2005–2015) moż-

na określić jako renesans polskiej myśli geograficzno-historycznej, chociaż i teraz obserwuje się mnogość różnorodnych podejść metodycznych i znaczące różnice w rozumieniu przedmiotu badań geograficzno-historycznych (Szady 2013). Wiele spośród prac badawczych podejmowanych przez najmłodsze pokolenie kartografów to badania dawnych map topograficznych w systemach GIS. Najczęściej spotykane publikacje dotyczą analiz podstaw matematycznych i przekształceń map dawnych (Nieścioruk 2006; Affek 2012; Jaskulski, Łukasiewicz, Nalej 2013; Lange 2013; Panecki 2014). Stosunkowo dużą grupę publikacji stanowią analizy zmian komponentów przestrzeni geograficznej prowadzone na podstawie zestawienia różnokreślowych dawnych map topograficznych (Plit 1994; Sobala 2012). Coraz więcej publikacji porusza zagadnienia porównywalności treści dawnych map topograficznych (Kuna 2014a, 2014b; Plit 2014, 2016; Panecki 2015) i oceny ich przydatności do badań (Giętkowski i Zachwatowicz 2010; Myga-Piątek, Nita 2012; Jankowska 2014; Nieścioruk 2014).

W Polsce komputerowe rekonstrukcje budynków w środowisku oprogramowań 3D są domeną architektów (Dudek 2000) i specjalistów od grafiki komputerowej (Mucha 2011). Prace badawcze tego typu cechują się bardzo wysokim poziomem szczegółowości (detale architektoniczne, wnętrza budynków, zdobienia i ornamenty), jednak dotyczą bardzo ograniczonego zakresu przestrzeni – najczęściej pojedynczego budynku o szczególnym znaczeniu historycznym. Opracowanie modeli komputerowych w znaczący sposób podnosi jakość dokumentacji obiektów, toteż powinno być ze wszech miar wspierane przez instytucje zajmujące się ochroną i konserwacją zabytków.

Trójwymiarowe rekonstrukcje historycznej przestrzeni miast stają się popularnym elementem promocji turystyki miejskiej. Ośrodki promocji turystyki w wielu miastach prezentują multimedialne wystawy, ciekawe projekty wirtualnych makiet są także udostępniane za pośrednictwem Internetu (Szady 2013c; Perzyna 2015; Kuna 2016). Niestety, trudno spotkać publikacje dotyczące opracowania wirtualnych makiet, a ich twórcy strzegą warsztatu pracy. Wirtualne makiety historycznych układów zabudowy miast są kosztownymi przedsięwzięciami, dlatego na ich realizację mogą sobie pozwolić jedynie duże miasta (np. miasta wojewódzkie) lub miasta będące znanymi atrakcjami turystycznymi (Perzyna 2015). Wielką szansą dla komputerowej rekonstrukcji historycznych układów urbanistycznych małych miast i miasteczek wschodniej Polski jest Polsko-Białorusko-Ukraiński projekt *Shtetl*

Routes: Obiekty żydowskiego dziedzictwa kulturowego w turystyce transgranicznej (Kuna 2016, www.shtetlroutes.eu). W ramach projektu prowadzone są kompleksowe badania przestrzeni historyczno-kulturowej 63 miast i miasteczek wschodniej Polski, zachodniej Białorusi i zachodniej Ukrainy (ponad 20 miast w każdym z krajów). Dla 15 niewielkich miast na Szlaku Sztetli (pięciu w każdym kraju) są opracowywane trójwymiarowe makie ty układu urbanistycznego z okresu dwudziestolecia międzywojennego. Polskie miasteczka objęte trójwymiarowymi rekonstrukcjami to: Biłgoraj, Kock, Wojsławice (woj. lubelskie), Knyszyn (woj. podlaskie), Wielkie Oczy (woj. podkarpackie). Wirtualne miasteczka Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN” stoją na bardzo wysokim poziomie merytorycznym. Autorzy projektu przywiązują dużą wagę do poprawności historycznej, kartograficznej i architektonicznej – modele poszczególnych makiet powstają przy konsultacji specjalistów z różnych dziedzin, a prowadzone badania obejmują szeroko zakrojoną kwerendę archiwalną i wywiad terenowy. Specjaliści od grafiki komputerowej dbają o możliwie najbardziej korzystne dopracowanie detali i realistyczny wygląd makiet. Zaangażowanie znacznych środków finansowych i dobór interdyscyplinarnego grona ekspertów stawia projekt *Shtetl Routes* na światowym poziomie (Kuna 2016).

Istotny jest fakt, że makie ty *Shtetl Routes* są opracowane na podstawie wielkoskalowych materiałów kartograficznych zachowanych w archiwach. Nie są to zatem rekonstrukcje kartograficzne, ponieważ układ przestrzen ny zabudowy miasteczek jest odczytywany bezpośrednio z archiwalnych materiałów kartograficznych i nie powstaje w wyniku badania naukowego (Kuna 2016).

Odtworzenie nieznanego układu urbanistycznego miejscowości zależy od zrozumienia procesów miastotwórczych kształtujących przestrzeń badanej osady: warunków lokacyjnych, barier osadniczych, czynników sprzyjających rozwojowi i przyczyniających się do jego zahamowania lub wręcz regresu. Kartograficzna rekonstrukcja układu zabudowy wymagała zatem poznania lokalnych warunków środowiska przyrodniczego oraz odniesienia historii miejscowości do szerszego kontekstu społeczno-politycznego.

1.4. Metodyka badań

Złożoność problemu badawczego sprawia, że przyjęto interdyscyplinarne podejście (Przesmycka 2001; Szady 2013; Plit 2014, 2016). Równoległe wykorzystanie szczegółowych metod badawczych geografii, historii, kartografii i geomatyki pozwoliło na utworzenie zrównoważonego modelu poznawczego relacji przestrzennych Bychawy z okresu międzywojennego.

Spośród metod badań historycznych (Przesmycka 2001; Plit 2016) wykorzystano: wykonanie studium porównawczego opracowań monograficznych i artykułów prasowych o tematyce historyczno-regionalistycznej, analizy porównawcze materiałów źródłowych oraz wywiady lokalne i eksperckie. Największe znaczenie dla aspektów historycznych miała kwerenda w Archiwum Państwowym w Lublinie, obejmująca: *Akta Miasta Bychawy* (z okresu 1780–1820), *Urząd Gubernialny Lubelski do spraw włościańskich* (1875–1890), *Zbiór planów różnych urzędów* (1885–1899), *Rząd Gubernialny Lubelski: Wydział Budowlany I* (1892–1913), *Wydział Budowlany II* (1897), *Wydział Administracyjny* (1910), *Państwowy Bank Rolny* (1918–1931), *Urząd Wojewódzki Lubelski: Wydział V Komunikacyjno-Budowlany* (1922–1939), *Starostwo Powiatowe Lubelskie* (1925–1926), *Kreishauptmannschaft Lublin-Land – Starostwo Powiatowe w Lublinie* (1940–1941), *Starostwo Powiatowe Lubelskie: Referat Administracyjny* (1946), *Prezydium Powiatowej Rady Narodowej w Bychawie: Wydział Budownictwa, Urbanistyki i Architektury* (1958–1960).

Lektura archiwalnej prasy: „*Wędrowca*” (1892–1895), „*Nowej Jutrzenki*” (1908–1910) i „*Orla Białego*” (1925–1926) przyniosła wiele ciekawych informacji na temat ówczesnej przestrzeni miejscowości (np. powstania różnych budynków), sporadycznie także ilustracji i fotografii. Kwerenda fotografii przeprowadzona wśród lokalnej społeczności i w Internecie pozwoliła zgromadzić kilkadziesiąt zdjęć Bychawy i okolic z różnych okresów – najstarsze sięgają pierwszej dekady XX wieku. Kwerenda archiwaliów kartograficznych pozwoliła w znaczący sposób uzupełnić zbiór map znanych badaczom historii Bychawy.

Spośród metod badawczych geografii wykorzystano metody: wizji terenowej, inwentaryzacji terenowej (Bartkowski 1977), fotointerpretacji (Piątkowski 1953; Ciołkosz, Kęsik 1969) oraz zespół analiz kartograficznej metody badań (Ratajski 1973; Pasłowski 2006; Saliszczew 2003). Metoda wizji terenowej (badania polowego) jest definiowana jako „etap sprawdzenia w terenie podstawowej hipotezy roboczej” (Bartkowski 1977, s. 267). Fotointerpretacja, czyli „umiejętność rozpoznawania obiektów na zdjęciach” (Ciołkosz,

Kęsik 1969, s. 167), staje się szczególnie istotna w kontekście zdjęć lotniczych, ponieważ zdjęcia te są wykonywane z punktu, „z jakiego człowiek nie jest przyzwyczajony obserwować otoczenie” (Ciołkosz, Kęsik 1969, s. 167).

Kartograficzna metoda badań, scharakteryzowana jako „zastosowanie map do opisu, analizy i poznania naukowego zjawisk” (Saliszczew 2003, s. 265), systematyzuje metody i ustala ich hierarchię dla kartografii jako dyscypliny naukowej. W rozumieniu kartograficznej metody badań mapa, jako model rzeczywistości, stanowi ogniwo pośrednie między badaczem a interesującym go fenomenem. Mapa jest nie tylko przedmiotem badania, ale także narzędziem badawczym (Ratajski 1973; Plit 2014). Podczas tworzenia i przetwarzania map dochodzi do selekcji informacji oraz wtórnego, głębszego poznania zjawisk i zachodzących między nimi powiązań przestrzennych⁸. Powstanie wartości dodanej uzyskuje się głównie poprzez wnioskowanie indukcyjne bądź dedukcyjne (Saliszczew 2003). Kartograficzną metodę badań zastosowano do analiz wizualnych map, pomiarów na mapach oraz analiz kartoznawczych.

Konfrontacja map z obowiązującymi kluczami znaków kartograficznych miała na celu poznanie semantycznych właściwości obrazu kartograficznego (Myga-Piątek, Nita 2012; Kuna 2014a, 2014b, 2015b; Plit 2014). Badania wykonywano zarówno drogą bezpośredniej analizy pojedynczych map, jak i metodami łącznych analiz map z różnych przekrojów czasowych oraz analiz porównawczych map wykonanych w różnych skalach (Saliszczew 2003). Większość analiz kartometrycznych i porównawczych przeprowadzono w środowisku GIS (ESRI ArcMap). W pewnym stopniu wykorzystano także metodę przekształcenia obrazu kartograficznego – poddanie skanów map transformacjom wielomianowym umożliwiło ujednoczenie podstaw matematycznych, zwiększając dokładność analiz (Jaskulski, Łukasiewicz, Nalej 2013; Kuna 2014a, 2015b; Plit 2014). Zastosowano dwu- i trójwymiarowe modelowanie komputerowe, wykonując modele układu zabudowy miejscowości (ESRI ArcMap, Corel DRAW, Google SketchUp), numeryczne modele terenu (ESRI ArcScene, Google SketchUp) i trójwymiarowe modele obiektów architektonicznych (Google SketchUp).

---

⁸ „The term ‘map’ is used in many areas of science as a synonym for a model of what it represents a model that enables one to perceive the structure of the phenomenon represented. Thus mapping is more than just rendering; it is also getting to know the phenomenon which is to be mapped” – M.-J. Kraak, F. Ormeling (2010, s. 39).

Studium literatury przedmiotu, kwerenda archiwalnych dokumentów, projektów, materiałów kartograficznych, fotografii, prasy oraz rozmowy z mieszkańcami miejscowości umożliwiły poznanie relacji przestrzennych. Krytyka źródeł i konfrontacja nowych materiałów z dotychczas zgromadzoną dokumentacją pozwoliła na wyeliminowanie wielu błędów i zafalszowań wynikających z niedoskonałości materiałów źródłowych, niedostatku wiedzy autora i nadinterpretacji pojawiających się w dotychczasowych opracowaniach. Porównanie archiwalnych materiałów kartograficznych doprowadziło do zawężenia terytorialnego obszaru badań i okazało się źródłem cennych informacji historycznych. Porównanie różnokresowych map topograficznych, planów, zdjęć lotniczych i satelitarnych dało wyobrażenie ewolucji układu zabudowy miejscowości. Wykorzystanie GIS do opracowania bazy danych przestrzennych umożliwiło sprowadzenie różnorodnych źródeł informacji do „wspólnego mianownika”, tj. relacji przestrzennych osadzonych w rzeczywistym, mierzalnym układzie odniesienia (Kozieł 1997; Szady 2013b) – w tym przypadku opartym na współczesnej mapie zasadniczej w skali 1 : 500. Przeprowadzona w terenie fotograficzna inwentaryzacja zachowanej zabudowy historycznej dała podstawy do określenia punktów stabilnych, czyli obiektów wspólnych dla okresu międzywojennego i czasów obecnych – niezbędnych dla określenia poprawnej lokalizacji i zachowania właściwych proporcji przy komputerowym modelowaniu obiektów na podstawie materiałów kartograficznych i fotograficznych.

Kartograficzna rekonstrukcja historycznego układu zabudowy została oparta na kombinacji dwóch metod szczegółowych: retrogresji i progresji (ryc. 2).

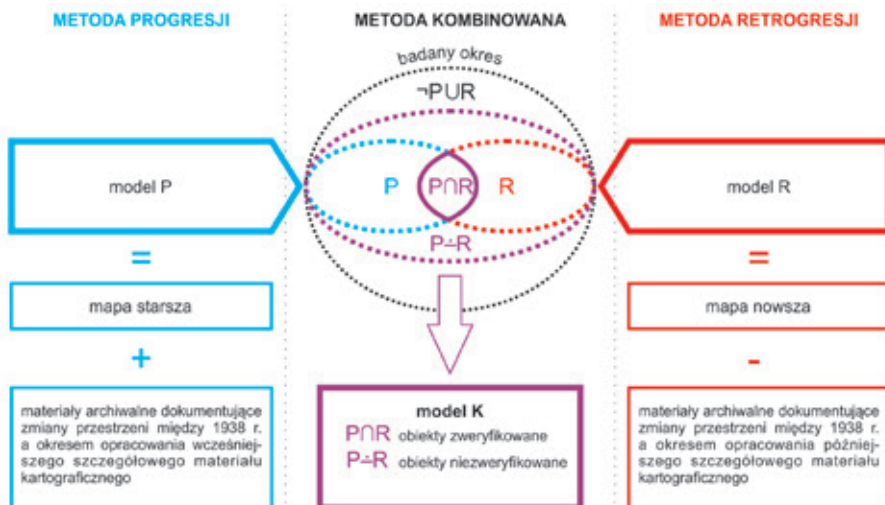
Metoda retrogresji kartograficznej (R) jest znaną metodą badań geograficzno-historycznych (Szulc 1995; Szmytkie 2014; Plit 2016). Polega na opracowaniu modelu przestrzeni historycznej drogą redukcji udokumentowanych zmian przestrzeni z materiału kartograficznego opracowanego w późniejszym okresie (np. z materiału współczesnego). Zaletami tej metody są: precyzyjny stan końcowy, porównywalność modelowanego obrazu ze współczesną sytuacją topograficzną i większe prawdopodobieństwo znalezienia szczegółowych materiałów źródłowych. Wśród wad warto zwrócić uwagę na brak możliwości odtworzenia zmian zatartych, tj. zmian nawarstwiających się na tym samym wycinku przestrzeni w analizowanym czasie (np. wiadomo kiedy wybudowano budynek, wiadomo, że w tym miejscu dawniej znajdowały się inne obiekty, ale nie wiadomo jakie).

Ułomność metody retrogresji kartograficznej skłoniła autora do zastosowania metody przeciwnej – nazywanej metodą progresji kartograficznej

Wstęp

(Szulc 1995; Szmytkie 2014). Metoda progresji (P) przypomina aktualizację mapy – polega na opracowaniu modelu przestrzeni historycznej poprzez uzupełnienie mapy starszej (wykonanej wcześniej) o rysunek udokumentowanych zmian przestrzeni pomiędzy okresem jej powstania a badanym okresem. Jej zaletą jest możliwość naniesienia zmian zgodnie z chronologicznym następstwem zdarzeń, co staje się szczególnie przydatne w przypadku rekonstrukcji procesów postępujących (np. rozrostu obszaru). Problemem może być odnalezienie materiału kartograficznego o szczególności umożliwiającej precyzyjne określenie stanu początkowego (materiał źródłowy dokumentuje stan poprzedzający badane zmiany).

Autor uznał, że najkorzystniejsze będzie zastosowanie metody kombinowanej, łączącej zalety i niwelującej wady obu metod. Nowatorstwem zaproponowanego rozwiązania jest możliwość zróżnicowania stopnia wiarygodności określonych wyników. Model powstający w wyniku zastosowania metody kombinowanej (K) jest sumą modeli otrzymanych metodą retrogresji (R) i metodą progresji (P). W obrębie tego modelu wyniki otrzymane tylko jedną z metod mają ograniczoną wiarygodność, natomiast wyniki potwierdzone obiema metodami łącznie, tj. część wspólną otrzymanego zbioru, można uznać za obszar wzajemnej weryfikacji o wyższym stopniu wiarygodności.

Ryc. 2. Schemat opracowania rekonstrukcji kartograficznej metodą kombinowaną. J. Kuna (2017)

7. CO DALEJ?

Kompleksowe podejście badawcze wniosło istotną nową wiedzę na temat przestrzeni analizowanego miasteczka oraz metodyki rekonstruowania historycznej przestrzeni jako ogólnego problemu naukowego. Nie umniejszając rangi odkryć badaczy przeszłości Bychawy autor jest zdania, że dotychczasowe podejście badawcze nie zawsze było zadowalające. Badania historyczne i regionalistyczne nierzadko prowadzono w oderwaniu od lokalnych realiów przestrzennych, dlatego nawet w uznanych publikacjach (*Dzieje Bychawy*) spotyka się pomyłki i niesłuszne wnioski. Należy ubolewać nad faktem, że praca P. Sygowskiego (1984), jedna z nielicznych wykonanych w sposób kompleksowy, nie doczekała się publikacji – jedyny egzemplarz maszynopisu dostępny w Miejskiej Bibliotece Publicznej jest już sfatygowany. Brakuje w nim jednej z fotografii. Należyte wydanie tej pracy wymaga zaangażowania znaczących środków. Mając na uwadze powyższe, nie można zapomnieć o potrzebie przetłumaczenia i wydania Księgi pamięci (Adini 1969).

Największe znaczenie dla szczerowości i poprawności badania przedstawionego w niniejszej monografii miał charakter zgromadzonych materiałów źródłowych. Z pewnością dalsze badania historyczne i odkrycia kolejnych dokumentów przyczynią się do weryfikacji niektórych hipotez. Potrzebne, a wręcz pożądane są badania wykonywane przez specjalistów z innych dziedzin, wykorzystujące i weryfikujące wyniki niniejszej publikacji.

Autor ma również świadomość, że opracowane przez niego mapy i modele Bychawy są niedoskonałe. Publikacja może zawierać uchybienia metodyczne z zakresu specjalności innych niż kartografia i geoinformacja. Autor wyraża przekonanie, że wykonał pracę, starając się zachować wszel-

Co dalej?

kie standardy rzetelności naukowej, a zaproponowana przez niego metodyka badań połączona z zastosowaniem nowoczesnych narzędzi geoinformatycznych jest właściwym podejściem do rekonstrukcji historycznego układu zabudowy.

***

Odsuwając na bok problematykę naukową warto zwrócić uwagę na fakt, że podjęta rekonstrukcja historycznego układu zabudowy Bychawy miała również istotną wartość społeczną. W ciągu czterech lat badań autor przeprowadził kilkadziesiąt wywiadów z mieszkańcami miasta, regionalistami i pasjonatami historii lokalnej. Postępy badań i drobne odkrycia były kilkakrotnie relacjonowane na łamach lokalnej prasy („Głos Ziemi Bychawskiej” i „Głos Regionalistów”). W 2013 r. w serwisie społecznościowym Facebook założono stronę internetową, na której do 2016 r. opublikowano ponad sto wpisów o treści popularnonaukowej. W 2014 r. Bychawskie Towarzystwo Regionalne, przy wsparciu finansowym gminy, zrealizowało projekt edukacyjny *Wirtualna Bychawa*, podsumowany podczas XVII Bychawskich Spotkań Regionalnych. Wystawa *Bychawa na mapach dawnych i współczesnych* oraz prelekcja o badaniu historii miasta metodami kartograficznymi urozmaiciły obchody samorządowego spotkania noworocznego w styczniu 2015 r.

W ciągu ostatniej dekady zauważalnie wzrosła liczba publikacji dotyczących historycznych aspektów regionu i życia społeczności Bychawy: książek wydawanych nakładem Bychawskiego Towarzystwa Regionalnego i Gminy, artykułów w lokalnej prasie, a także wielu innych form uwzględniających możliwości mediów internetowych (strony www, filmiki, happeningi). Cieszy zarówno ogólny wzrost zainteresowania historią regionu wśród młodzieży, jak i stopniowe ukierunkowanie go na aspekty przestrzenne. Z radością można zaanonsować powstawanie kolejnych prac dyplomowych bychawian o Bychawie na KUL, UMCS i UP w Lublinie.

Rosnąca popularność regionalizmu i lokalnego patriotyzmu stwarza okoliczności, w których istotne wydaje się rozważenie wykorzystania unikatowych walorów dziedzictwa kulturowego: cech przestrzeni i architektury małomiasteczkowej jako czynników zwiększających atrakcyjność turystyczną miejscowości. Wskazane jest m.in. rozbudowanie istniejącej infrastruktury turystycznej (tablice informacyjne, ścieżki dydaktyczne) oraz ukierunkowanie działań edukacyjnych (prelekcje, warsztaty, aktywne spotkania z historią). Warte przemyślenia wydaje się uwzględnienie multimedialnych

form promocji turystyki, wykorzystujących przewodniki on-line, modele wirtualne czy aplikacje smartphona z grami i zabawami edukacyjnymi po historycznej przestrzeni Bychawy.

***

Epilog

Znakiem czasu jest fakt, że przedstawione tezy doczekały się weryfikacji jeszcze przed ukończeniem składu niniejszej monografii. 22 listopada 2017 r. J. Kulik opublikował w serwisie społecznościowym dotychczas nieznaną fotografię dawnej Bychawy (fot. o). Fotografia przedstawia najsłabiej udokumentowaną, zachodnią pierzeję bychawskiego Rynku (por. s. 123). Lokalizacja miejsca przedstawionego na fotografii nie budzi żadnych zastrzeżeń, a źródło – *Österreichische Staatsarchiv* – pozwala określić datę wykonania zdjęcia na lata 1914–1918.

Fot. o. Rynek, zachodnia pierzeja – lata 1914–1918. Fot. NN. Źródło: *Österreichische Staatsarchiv* [za: fotopolska.eu]

Co dalej?

Mimo znikomych informacji na temat przedwojennego wyglądu zachodniej pierzei Rynku, wirtualna makieta (ryc. 32) oddaje rozmieszczenie, wygląd i kubaturę 5 z 6 budynków zachodniej pierzei przedstawionych na powyższej fotografii. Pozytywna weryfikacja na poziomie 83% budynków (przy zakładanych 85% w skali całej miejscowości) jest już prawdziwym żartem historii.

BIBLIOGRAFIA

Literatura przedmiotu – monografie, podręczniki

- Bartkowski T., 1977, *Metody badań geografii fizycznej*. PWN, Warszawa–Poznań.
- Bednarek R., Prusinkiewicz Z., 1980, *Geografia gleb*. PWN, Warszawa.
- Bodenhamer D.J., Corrigan J., Harris T.M., 2010, *The Spatial Humanities: GIS and the future of humanities scholarship*. Indiana University Press, Bloomington.
- Cebrykow P., 2015, *Dawne mapy topograficzne Lubelszczyzny jako źródła informacji w badaniach historyczno-geograficznych*. [w:] Czerny A. (red.), *Dawne mapy topograficzne w badaniach geograficzno-historycznych*. Wydawnictwo UMCS, Lublin, s. 85–102.
- Chałubińska A., Wilgat T., 1954, *Podział fizjograficzny województwa lubelskiego*. Przewodnik V Ogólnopolskiego Zjazdu Polskiego Towarzystwa Geograficznego, Lublin.
- Ciołkosz A., Kęsik A., 1969, *Podstawy geograficznej interpretacji zdjęć lotniczych*. UMCS, Lublin.
- Czaja R., Kozieł Z. (red.), 2016, *Koronowo. Atlas Historyczny Miast Polskich*. T. 2, Kujawy. Z. 2, Wydawnictwo Naukowe UMK, Toruń.
- Czaja R., Kozieł Z. (red.), 2016, *Włocławek. Atlas Historyczny Miast Polskich*. T. 2, Kujawy. Z. 4, Wydawnictwo Naukowe UMK, Toruń.
- Czerny A., 2011, *Teoria nazw geograficznych*. „Prace Geograficzne”, nr 226, IGIPIZ PAN, Warszawa, s. 15.
- Czerny A. (red.), 2015, *Dawne mapy topograficzne w badaniach geograficzno-historycznych*. Wydawnictwo UMCS, Lublin.
- Czerny A., 2015, *Powstanie i etapy rozwoju map topograficznych do końca XIX wieku* [w:] Czerny A. (red.), *Dawne mapy topograficzne w badaniach geograficzno-historycznych*. Wydawnictwo UMCS, Lublin, s. 11–84.
- Dylikowa A., 1973, *Geografia Polski – Krainy Geograficzne*. PZWS, Warszawa.

Bibliografia

- Fiedorov G.R. (red.), 1936, Военная Топография – Учебник для военных школ РККА. Государственное Военное Издательство, Moskwa.
- Firbas F., 1967, Geografia roślin. [w:] Strasburger E., Botanika. Wyd. III, PWRiL, Warszawa 1972, s. 998–1000.
- Gąsiewicz S., 1930, Znaki topograficzne map [...] i znaki taktyczne. GKW, Warszawa.
- Gąsiewicz S., 1931, Terenoznawstwo, kartoznawstwo i zdjęcia terenu. Wyd. III, GKW, Warszawa.
- Gregory I.N., 2003, A Place in History: A Guide to using GIS in Historical Research. Oxbow, London.
- Hełm-Pirgo M., 1928, Kartoznawstwo i wojskowe wyzyskanie terenu. Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, Lwów–Warszawa–Kraków.
- Jahn A., 1956, Wyżyna Lubelska. Rzeźba i czwartorzęd. PAN, Inst. Geogr., Prace Geograficzne, nr 7, PWN, Warszawa.
- Klimaszewski M. (red.), 1972, Geomorfologia Polski. T. 1, Polska południowa – góry i wyżyny. PWN, Warszawa.
- Knowles A. K., 2002, Past Time, Past Place: GIS for History. ESRI Press. Redlands.
- Kondracki J., 2002, Geografia regionalna Polski. PWN, Warszawa.
- Kowalski P., 2015, Rola napisów odnoszących się do miejscowości w czytaniu i interpretacji map topograficznych. [w:] Czerny A. (red.), Dawne mapy topograficzne w badaniach geograficzno-historycznych. Wydawnictwo UMCS, Lublin, s. 203–223.
- Kraak M.-J., Ormeling F., 2010, Cartography: Visualization of spatial data. Third Edition, Guilford Press, New York.
- Krassowski B., 1973, Polska kartografia wojskowa 1918–1945. Wydawnictwo MON. Warszawa.
- Kreutzinger J., 1928, Topografia. Pomiar i zdjęcia kraju, kartografia i wojskowe znaczenie terenu. Warszawa.
- Kuna J., 2015b, Metodyczne aspekty analiz przestrzennych GIS wykorzystujących dawne mapy topograficzne. [w:] Czerny A. (red.), Dawne mapy topograficzne w badaniach geograficzno-historycznych. Wyd. UMCS, Lublin, s. 125–150.
- Lewakowski J., 1923, Klucz znaków przyjętych dla map austriackich, pruskich, rosyjskich, nakładem księgarni J. Czerneckiego. Warszawa – Kraków.
- Mucha K., 2011, Wielka Synagoga Lublin. Cz. 1. [w:] Monografia. Spotkanie z zabytkiem. Wydawnictwo Wydziału Budownictwa Politechniki Śląskiej w Gliwicach.

- Olszewicz B., 1921, Polska Kartografia Wojskowa (zarys historyczny). Główna Księgarnia Wojskowa, Warszawa.
- Ostrowski W., Paślowski J., 2006, Przedmiot kartografii i jej powiązania z innymi naukami. [w:] Paślowski J. (red.), Wprowadzenie do kartografii i topografii. Warszawa, s. 11–28.
- Ostrowski W., 2008, Semiotyczne podstawy projektowania map topograficznych – na przykładzie prezentacji zabudowy. Wydział Geografii i Studiów Regionalnych, Warszawa.
- Ott T., Swiaczny F., 2001, Time-interactive GIS. Management and analysis of spatio-temporal data. Springer, Berlin/ Heidelberg/ New York.
- Paślowski J. (red.), 2006, Wprowadzenie do kartografii i topografii. Wydawnictwo Nowa Era, Wrocław.
- Piątkowski F., 1953, Kartografia i reprodukcja kartograficzna. PPWK, Warszawa.
- Plit J., 2016, Krajobrazy kulturowe Polski i ich przemiany. IGiPZ PAN, Warszawa.
- Ratajski L., 1973, Metodyka kartografii społeczno-gospodarczej. PPWK, Warszawa.
- Rymut K. (red.), 1996, Nazwy miejscowe Polski A-B. Tom I. Instytut Języka Polskiego PAN, Kraków.
- Saliszczew K.A., 2003, Kartografia ogólna. Wyd. 3, PWN, Warszawa.
- Sawicki L., 1928, Pułownika Antoniego barona Mayera von Heldensfeld zdjęcia topograficzne w Polsce w latach 1801–1804. „Prace Instytutu Geograficznego UJ”, z. 10, Kraków.
- Szmytkie R., 2014, Metody analizy morfologii i fizjonomii jednostek osadniczych. Rozprawy Naukowe Instytutu Geografii i Rozwoju Regionalnego 35, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław.
- Szulc H., 1995, Morfogeneza osiedli wiejskich w Polsce. Prace Geograficzne nr 163, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Walczak W., 1946, Znaki topograficzne stosowane najczęściej na mapach polskich Wojsk. Instytutu Geograf. oraz najważniejsze znaki na mapach byłych zaborców. Wiedza-Zawód-Kultura, Kraków.

Literatura przedmiotu – artykuły w czasopismach naukowych, rozdziały w zbiorowych opracowaniach wielotematycznych

- Affek A., 2012, Kalibracja map historycznych z zastosowaniem GIS. [w:] Źródła kartograficzne w badaniach krajobrazu kulturowego. „Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego” Nr 16, s. 48–62.
- Bartoszewicz A., Bartoszewicz H., 2013, Dzieje kartografii miast polskich do końca XIX wieku. Zarys problematyki. „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 45 (2013), nr 3, s. 236–255.

Bibliografia

- Ejima Y., Chikatsu H., Murai S., 2003, Reconstruction of original scenery in the early 90's Hachinohe City using antique map.
- Fuse T., Shimizu E., 2003, Rubber-sheeting of historical maps in GIS and its application to landscape visualization of old-time cities: focusing Tokyo of the past. [in:] Proceedings of the 8th International Conference on Computers in Urban Planning and Urban Management. Tokyo.
- Fuse T., Shimizu E., 2004, Visualizing the landscape of old-time Tokyo (Edo City). [in:] Gruen A., Murai Sh., Fuse T., Remondino F. (eds.), Processing and Visualization using High-Resolution Images. „ISPRS Archives”, 36-5/W1, WG V/6, 18-20 November 2004, Pitsanulok, Thailand.
- Giętkowski T., Zachwatowicz M., 2010, Przemiany krajobrazu – czy można uniknąć złudzeń? [w:] Richling A., Fuhrmann M. (red.), Geograficzne spotkania w drodze. Krok trzeci – Warszawa. Wydawnictwo WGiSR, Warszawa.
- Guerra F., 2000, 2W: New technologies for the georeferenced visualization of historic cartography. [in:] International Archives of Photogrammetry and Remote Sensing. V. XXXIII, Part B5, Amsterdam, pp. 339-346.
- Huber M., 2013, Występowanie i charakterystyka mioceńskich piaskowców na obszarze Wyniosłości Giełczewskiej i Pagórów Chelmskich (Lubelszczyzna). „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska Lublin – Polonia, Sectio B”, vol. LXVII, z. 1, s. 125-139.
- Jankowska M., 2014, Kryteria oceny map jako źródła informacji o dziedzictwie kulturowym wsi na przykładzie Wielkopolski. [w:] Konopska B., Ostrowski J. (red.), Z dziejów kartografii. Tom XVIII, Dawne mapy jako źródła w badaniach geograficznych i historycznych. IHN Pan, Warszawa, s. 65-78.
- Jaskulski M., Łukasiewicz G., Nalej M., 2013, Porównanie metod transformacji map historycznych. „Roczniki Geomatyki”, Tom XI, Zeszyt 4 (61), s. 41-57.
- Kociuba D., 2007, Rozwój terytorialny Lublina od średniowiecza do współczesności. „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, Vol. LXII/15, Sectio B, s. 305-326.
- Koziół Z., 1997, Concerning the need for development of the geomatic research method. Geodezja i Kartografia, t. 66, nr 3, s. 217-224.
- Kreutzinger J., 1927, Ankieta WIG. „Wiadomości Służby Geograficznej”, z. 3, Warszawa.
- Kuna J., 2014a, Problem uwspółcześnienia formy prezentacji dawnych map. [w:] Konopska B., Ostrowski J. (red.), Z dziejów kartografii. Tom XVIII, Dawne mapy jako źródła w badaniach geograficznych i historycznych. IHN Pan, Warszawa, s. 79-92.

- Kuna J., 2014b, Zmiany znaków na XX-wiecznych mapach topograficznych w skali 1 : 100 000. „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 46 (2014), nr 1, s. 47–61.
- Kuna J., 2016, Cartographic visualization of Jewish heritage in cross-border tourist project Shtetl Routes (Poland, Belarus, Ukraine). „Polish Cartographical Review”, v. 48, pp. 173–184.
- Lange K., 2013, Kalibracja dawnych map zasięgu lodów morskich w Arktyce z zastosowaniem systemów informacji geograficznej. „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 45 (2013), nr 4, s. 344–351.
- Myga-Piątek U., Nita J., 2012, Rola GIS w ocenie historycznych opracowań kartograficznych na przykładzie Wyżyny Częstochowskiej. [w:] Źródła kartograficzne w badaniach krajobrazu kulturowego. „Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego”, Nr 16, s. 116–135.
- Nieścioruk K., 2014, Weryfikacja wiarygodności treści dawnych map z wykorzystaniem cyfrowego modelu wysokości i podstawowych atrybutów topograficznych. [w:] Konopska B., Ostrowski J. (red.), Z dziejów kartografii. Tom XVIII, Dawne mapy jako źródła w badaniach geograficznych i historycznych. IHN Pan, Warszawa, s. 53–64.
- Ogleby C.L., 1999, From rubble to virtual reality: photogrammetry and the virtual world of ancient Ayutthaya, Thailand. „Photogrammetric Record”, v. 16 (94), pp. 651–670.
- Panecki T., 2014, Problemy kalibracji mapy szczegółowej Polski w skali 1 : 25 000 WIG w Warszawie. „Polski Przegląd Kartograficzny”, tom 46, 2014, nr 2, s. 162–172.
- Panecki T., 2015, Porównanie zakresu i metod ujęcia treści na mapach topograficznych ziem zaboru rosyjskiego z przełomu XIX i XX wieku. „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 47 (2015), nr 1, s. 47–65.
- Perzyna R., 2015, Twoje dane w trzech wymiarach – przykłady oraz metody. „Arcana GIS”, lato 2015, ESRI Polska, Warszawa, s. 30–33.
- Plit J., 1994, Zastosowanie metody kartograficznej do badania procesu przekształcania krajobrazów roślinnych w XIX i XX wieku na przykładzie Mazowsza. „Polski Przegląd Kartograficzny”, tom 26, 1994, nr 2, s. 65–74.
- Plit J., 2014, Analizy geograficzne i historyczne dawnych map. [w:] Konopska B., Ostrowski J. (red.), Z dziejów kartografii. Tom XVIII, Dawne mapy jako źródła w badaniach geograficznych i historycznych. IHN Pan, Warszawa, s. 19–34.
- Sobala M., 2012, Zastosowanie austriackich map katastralnych w badaniach użytkowania ziemi w połowie XIX wieku. „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 44 (2012), nr 4, s. 324–333

Bibliografia

- Szady B., 2008, Zastosowanie systemów informacji geograficznej w geografii historycznej. „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 40 (2008), nr 3, s. 279–283.
- Szady B., 2013a, Geografia historyczna w Polsce – rozwój i perspektywy. „Studia Geohistorica”, 1 (2013), s. 19–38.
- Szady B., 2013b, Czasowo-przestrzenne bazy danych jako narzędzie w geografii historycznej, „Acta Universitatis Lodziensis”. Folia Geographica Socio-Oeconomica 14, s. 17–32.
- Trzewik M., 2014, Układ przestrzenny miasta Lublina na przełomie XVIII i XIX wieku na planach austriackich przechowywanych w Archiwum Wojennym w Wiedniu. [w:] Konopska B., Ostrowski J. (red.), Z dziejów kartografii. Tom XVIII, Dawne mapy jako źródła w badaniach geograficznych i historycznych. IHN Pan, Warszawa, s. 158–159.

Literatura przedmiotu – opracowania niepublikowane

- Dudek I., 2000, Architektoniczno-konserwatorska rekonstrukcja Kramów Bogatych Rynku Głównego w Krakowie przy użyciu technik komputerowych. Praca doktorska na Wydziale Architektury Politechniki Krakowskiej.
- Kuna J., 2010, Analiza rozwoju przestrzennego Bychawy na podstawie materiałów kartograficznych. Praca licencjacka, ZKiG WNoZiGP UMCS, Lublin, mps.
- Kuna J., 2012, Problem uwspółcześnienia formy prezentacji dawnych map, praca magisterska. ZKiG WNoZiGP UMCS, Lublin, mps.
- Nieścioruk K., 2006, Metodyczne aspekty kartograficznej analizy i oceny dawnych planów miast na przykładzie planu Lublina z 1716 roku C. d'Örkena. Praca doktorska, Zakład Kartografii UMCS, Lublin, mps.

Literatura źródłowa – monografie, rozdziały w zbiorowych opracowaniach wielotematycznych, artykuły w czasopismach naukowych

- Adini Y., 1969, BIHAVAH: SEFER ZIKARION ha-'orekh Ya'akov Adini (A Memorial to the Jewish community of Bychawa, Lubelska), Bychawa organization in Israel. “Arzi” Press, Tel-Aviv.
- Bereza T., 2000, Bychawa: Parafia – miasto – okolica. IMPRIMATUR, Lublin.
- Kopruckowniak A., 2011, Społeczność gminy bychawskiej i jej aktywność 1863–1918. Wyd. II – uzupełnione, Bychawskie Towarzystwo Regionalne, Bychawa.

- Błotnicka-Mazur E., 2010a, Między profesją i pasją – życie i twórczość Bohdana Kelles-Krauzego. Towarzystwo Naukowe KUL, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, Lublin.
- Burchard P., 1990, Pamiątki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce. Warszawa.
- Dębowczyk M., 1994, Kalendarium. 1944–1994. [w:] Szczygiel R. (red.), Dzieje Bychawy. Bychawskie Towarzystwo Regionalne, Bychawa-Lublin, s. 165–186.
- Dębowczyk M., 1997, Ofiary wojny i okupacji z Bychawy i regionu (1939–1944). Bychawskie Towarzystwo Regionalne, Bychawa.
- Dębowczyk M., 2006, Ks. Antoni Kwiatkowski (1861–1926) *Kapłan z wiary uczynny*. Bychawskie Towarzystwo Regionalne, Bychawa.
- Domań E., 1984, Wybory do Sejmu Ustawodawczego 1919 roku w lubelskim okręgu wyborczym. „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, Sectio F, Historia, Vol. 38/39 (1983/1984), s. 219–239.
- Głazik M., 2013, Ostatni Pan na Bychawie Antoni Budny (1861–1943). Bychawskie Towarzystwo Regionalne, Bychawa.
- Gmiterek H., 1994, Dzieje miasta w XVII–XVIII wieku. [w:] Szczygiel R. (red.), Dzieje Bychawy. Bychawskie Towarzystwo Regionalne, Bychawa-Lublin, s. 55–72.
- Gurba J., 1994, Okolice Bychawy w świetle archeologii. [w:] Szczygiel R. (red.), Dzieje Bychawy. BTR, Bychawa-Lublin, s. 11–22.
- Kopruckowniak A., 1994, Bychawa w latach 1864–1918. [w:] Szczygiel R. (red.), Dzieje Bychawy. BTR, Bychawa-Lublin, s. 97–142.
- Kopruckowniak A., 2011, Społeczność gminy bychawskiej i jej aktywność 1863–1918. Wyd. II – uzupełnione, BTR, Bychawa.
- Krynicki K., 1902, Rys geografii Królestwa Polskiego. Gebethner i Wolf, Warszawa.
- Kuraś S., 1983, Słownik historyczno-geograficzny województwa lubelskiego w średniowieczu. [w:] Mencil T. (red.), Dzieje Lubelszczyzny. T. 3, PWN, Warszawa.
- Mencil T. (red.), 1983, Dzieje Lubelszczyzny. T. 3, PWN, Warszawa.
- Mencil T. (red.), 1983, Dzieje Lubelszczyzny. T. 4, PWN, Warszawa.
- Mencil T., 1994, Od III rozbioru Polski do powstania styczniowego. [w:] Szczygiel R. (red.), 1994: Dzieje Bychawy. Bychawskie Towarzystwo Regionalne, Bychawa-Lublin, s. 73–96.
- Przesmycka E., 2001, Przeobrażenia zabudowy i krajobrazu miasteczek Lubelszczyzny. Wydawnictwo Politechniki Lubelskiej, Lublin.
- Rodecki F., 1830, Obraz jeograficzno-statystyczny Królestwa Polskiego. Warszawa.
- Rolska-Boruch I., 2003, „Domy Pańskie” na Lubelszczyźnie od późnego gotyku do wczesnego baroku. Wydawnictwo KUL, Lublin.

Bibliografia

- Rymarz F., 1994, *Dzieje Strzyżewic do roku 1918*. Strzyżewickie Towarzystwo Regionalne, Lublin.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, 1880–1914. Chlebowski B., Sulimierski F., Walewski W. i in., T. 1, Warszawa
- Sochacka A., 1994, *Bychawa i okolice w średniowieczu*. [w:] Szczygieł R. (red.), *Dzieje Bychawy*. Bychawskie Towarzystwo Regionalne, Bychawa-Lublin, s. 23–38.
- Szczygieł R. (red.), 1994, *Dzieje Bychawy*. Bychawskie Towarzystwo Regionalne, Bychawa-Lublin.
- Szczygieł R., 1994, *Lokacja miasta i jego rozwój do końca XVI wieku*. [w:] Szczygieł R. (red.), *Dzieje Bychawy*. Bychawskie Towarzystwo Regionalne, Bychawa-Lublin, s. 39–54.
- Szulc S. (red.), 1947, *Powszechny sumaryczny spis ludności z dn. 14 lutego 1946 r.* GUS, Warszawa, s. 34.
- Trzcíński A., 1990, *Śladami zabytków kultury żydowskiej na Lubelszczyźnie*. WOIT, Lublin.
- Warchoń S., 1964, *Nazwy miast Lubelszczyzny*. Wydawnictwo Lubelskie, Lublin.
- Wojciechowski S., 1966, *Województwo lubelskie w drugiej połowie XVI wieku*. Atlas Historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku. T. 3, IH PAN, PWN, Warszawa.
- Wojciechowski S., 1986, *Osady zaginione i o zmienionych nazwach historycznego województwa lubelskiego*. [w:] Mencil T. (red.), *Dzieje Lubelszczyzny*. T. 4, PWN, Warszawa 1983, s. 39.
- Zaporowski Z., 1994, *W Polsce odrodzonej i w czasie okupacji hitlerowskiej*. [w:] Szczygieł R. (red.), *Dzieje Bychawy*. Bychawskie Towarzystwo Regionalne, Bychawa-Lublin, s. 143–164.

Literatura źródłowa – opracowania niepublikowane

- Głazik M., 2011, *Antoni Budny właściciel dóbr ziemskich Bychawa – Podzamcze (1861–1943) i ceniony hodowca*, praca doktorska pod kierunkiem prof. dr. hab. A. Koprukowniaka. Wydział Humanistyczny, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, Lublin, mps.
- Salasa J., 2011, *Projekt rewaloryzacji otoczenia ruin Pałacu na Podzamczu w Bychawie*. Praca magisterska napisana pod kierunkiem dr. hab. Marka Dąbskiego, Wydział Ogrodnictwa i Architektury Krajobrazu, Uniwersytet Przyrodniczy w Lublinie, Lublin, mps.
- Sygowski P., 1984, *Bychawa woj. lubelskie: studium historyczno-urbanistyczne*. PP Pracownie Konserwacji Zabytków Oddział w Lublinie, Pracownia Dokumentacji Naukowo-Historycznej, mps.

- Wawer M., 1994, *Roślinność*. [w:] Wilgat T. (red.), *Inwentaryzacja środowiska przyrodniczego w Gminie Bychawa*. Towarzystwo Wolnej Wszechnicy Polskiej, Lublin, s. 18, mps.
- Wilgat T. (red.), 1994, *Inwentaryzacja środowiska przyrodniczego w Gminie Bychawa*. Towarzystwo Wolnej Wszechnicy Polskiej, Lublin, mps.

Literatura źródłowa: czasopisma popularne, przewodniki, prasa

- 1892, Pożar Bychawy. „Wędrowiec”, rok XXX, nr 23, 23 maja 1892, s. 361–362.
- 1895, „Wędrowiec”, rok XXXIII, nr 50, 14 grudnia 1895 r., s. 998.
- 1908, „Nowa Jutrzenka”, nr 5, s. 39–40; nr 13, s. 103; nr 15, s. 117; nr 21, s. 163–164; nr 22, s. 175–176; nr 23, s. 183; nr 25, s. 193–194.
- 1909, „Nowa Jutrzenka”, nr 2, s. 12–13; nr 5, s. 39–40; nr 13, s. 102; nr 24, s. 190; nr 40, s. 316–317; nr 42, s. 329–330; nr 48, s. 381.
- 1910, „Nowa Jutrzenka”, nr 8, s. 62–63; nr 11, s. 84; nr 18, s. 144; nr 19, s. 152; nr 20, s. 160; nr 21, s. 168; nr 23, s. 184; nr 24, s. 189–190; nr 25, s. 196–197; nr 26, s. 208; nr 27, s. 215; nr 30, s. 246; nr 31, s. 253; nr 35, s. 294; nr 36, s. 304; nr 37, s. 316; nr 43, s. 374–375; nr 43, s. 376; nr 44, s. 380, 383–384; nr 44, s. 386; nr 47, s. 411; nr 47, s. 416; nr 51, s. 458.
- 1919, „Nowa Jutrzenka”, nr 45, s. 491.
- 1925, „Orzeł Biały”, nr 19, s. 121–122; nr 16, s. 78–80.
- Błotnicka-Mazur E., 2010b, Śladami Pana Architekta – Bohdan Kelles-Krauze w przedwojennej Bychawie. GR, nr 57 (5/2010) [w:] GZB, nr 216 (6/2010), s. 10–12.
- Dębowczyk M., 1999, Spór o kierkut czyli przyczynek do historii bychawskich Żydów. GZB, nr (6/1999), s. 4.
- Dębowczyk M., 2000, Z dziejów bychawskich Żydów. GR – dodatek do GZB, nr 2/2000, s. 1.
- Dębowczyk M., 2000, Kamienica Rajsa. GR, nr 10 (3/2000), s. 4.
- Dębowczyk M., 2003, Zrekonstruować sentyment. GR, nr 9 (3/2003), s. 1.
- Dębowczyk M., 2003, „Promień”. GR, nr 40 (4/2003), s. 2.
- Dębowczyk M., 2005, Dzieje pomnika. GR, nr 27 (8/2005), s. 1
- Dębowczyk M., 2007, Fundator, pierwszy właściciel. GR – dodatek do GZB, nr 33 (7/2007), s. 1.
- Dębowczyk M., 2008, A są tu u Was jakieś zabytki? GR, nr 40 (1/2008) [w:] GZB, nr 195 (1/2008), s. 8–9.
- Dębowczyk M., 2009, Dla powstrzymania zapędów nieprzyjaciół. GR, nr 48 (2/2009) [w:] „Głos Ziemi Bychawskiej”, nr 206 (3/2009), s. 12–13.

Bibliografia

- Dębowczyk M., 2009, Porozmawiajmy o nazwie miejscowości Bychawa. GR – dodatek do GZB, nr 209 (6/2009), s. 15.
- Dębowczyk M., 2009, Kościół pw. św. Jana Chrzciciela i św. Franciszka z Asyżu w Bychawie. GR, nr 52 (6/200) [w:] GZB, nr 210 (7/2009), s. 16.
- Grudzień T., 2006, Moje życie (wspomnienia). Cz. 2. GR, nr 32 (5/2006), s. 2.
- Kryska A., 2014, Wspomnienia Aleksandra Kryski o powojennej Bychawie. GR, nr 99 (10/2014) [w:] GZB, nr 260 (11/2014), s. 16–18; GR, nr 100 (11/2014) [w:] GZB, nr 261 (12/2014), s. 11–12.
- Kryska A., 2015, Wspomnienia Aleksandra Kryski o powojennej Bychawie. GR, nr 100 (11/2014) [w:] GZB, nr 262 (1/2015), s. 18–19; GR, nr 102 (2/2015) [w:] GZB, nr 263 (2/2015), s. 19–21; GR, nr 103 (3/2015) [w:] GZB, nr 264 (3/2015), s. 18–19.
- Kubiszyn M., 2011, Śladami żydów. Lubelszczyzna. Stowarzyszenie Panorama Kultur, Lublin.
- Kuna J., 2015a, Bychawskie kirkuty. GR, nr 102 (2/2015) [w:] GZB, nr 263 (2/2015), s. 22–23.
- Kuna M., 2008, Trasy turystyczne po Bychawie i okolicach. GZB, nr 198 (4/2008), s. 8–10; nr 199 (5/2008), s. 8–9; nr 200 (6/2008), s. 8–9; nr 201 (7/2008), s. 10–13.
- Kuna M., 2009, Trasy turystyczne po Bychawie i okolicach. GZB, nr 204 (1/2009), s. 6–9; nr 205 (2/2009), s. 6–7; nr 206 (3/2009), s. 8–9; nr 207 (4/2009), s. 8–9, 20; nr 208 (5/2009), s. 7–9; nr 210 (7/2009), s. 10–11.
- Kuna M., 2016, Gmina Bychawa – moje małe centrum świata. Gmina Bychawa, Bychawa.
- Kuwałek R., 1997, Żydzi bychawscy w czasie II wojny światowej – nieco informacji na podstawie zachowanych źródeł. GZB, cz. I, nr 29 (10/1997), s. 6; GZB, cz. II, nr 30 (11/1997), s. 6.
- Luterek-Cholewska J., 2010, Wakacje u dziadka Jana w Bychawie. GR, nr 3 (55)/2010 [w:] GZB, nr 4 (214)/2010, s. 12–13.
- Maj J., 1995, Żydzi bychawscy. GB, nr 11/38, s. 5; GB, nr 12/39, s. 5–6.
- Panecki M., 2004, Ludzie, lata, losy – wspomnienia Macieja Paneckiego o Bychawie lat trzydziestych XX wieku. GR, nr 12 (1/2004), dodatek do GZB, s. 1–2; GR, nr 13 (2/2004), dodatek do GZB, s. 1–2; GR, nr 14 (3/2004), dodatek do GZB, s. 1–2; GR, nr 15 (4/2004), dodatek do GZB, s. 1; GR, nr 16 (5/2004), dodatek do GZB, s. 1–2; GR, nr 17 (6/2004), dodatek do GZB, s. 1–2; GR, nr 18 (7/2004), dodatek do GZB, s. 1–2; GR, nr 19 (8/2004), dodatek do GZB, s. 1–2.
- Panecki M., 2005, Ludzie, lata, losy – dziewięta i ostatnia część wspomnień Macieja Paneckiego o Bychawie lat trzydziestych XX wieku. GR, nr 20 (1/2005), dodatek do GZB, s. 1–2.

- Sprawka S., Kuna M., 2007, Zwyczajowe (dawne) lokalne nazwy części Bychawy. GR, nr 33 (1/2007), dodatek do GZB nr 185 (1/2007), s. 4.
- Trzciniński Ł., 2006, Od świętych Apostołów Piotra i Pawła do świętego Jana Chrzciciela... – czyli kartki z historii bychawskiej parafii. GZB, numer specjalny „Bychawskie Rocznice”, nr 17 (1/2006), s. 11.
- Trzciniński Ł., 2006, Zapomniany zabytek... GZB, nr 179 (4/2006), s. 6.
- Zagner A., 2011, Gdzie się podzieli Żydzi z Bychawy. „POLITYKA.pl”, 20 grudnia 2011.

Inne publikacje książkowe

- Braun G., Hogenberg A., 1618, *Theatrum praecipuarum totius mundi urbiurti (alias Civitates orbis terrarum): Tipvs Civitatis Lvblinesi in Regno Poloniae...*
- Chreptowicz A., *Geograficzno statystyczne opisanie parafii Królestwa Polskiego w roku 179...* przez K. Perthéesa geografa króla Stanisława Augusta. T. I–XII.
- Kuraś F., 1925, *Przez ciernie żywota*.
- Przepisy podstawowe o sporządzaniu map wojskowych i opisu wojskowo-geograficznego, 1929, MSW, Warszawa.
- Katalog Map, 1934, WIG, Warszawa.
- Amtliches Gemeinde- und Dorfverzeichnis für das Generalgouvernement auf Grund der Summarischen Bevölkerungsbstandsaufnahme am 1 März 1943, 1943, Krakau, s. 43.
- Planheft Osteuropa ehemals Polnischer Raum, 1944, 26 Juli 1944, Übersicht B3.
- Urzędowe nazwy miejscowości i obiektów fizjograficznych, 1967, T. 107, Powiat bychawski, województwo lubelskie, Komisja Ustalania Nazw Miejscowości i Obiektów Fizjograficznych, Warszawa.
- „Roczniki gleboznawcze” 1989, t. 40, nr 3/4, Polskie Towarzystwo Gleboznawcze.
- Rostworowski K., 1993, *Jeszcze słysząc tętent i rżenie koni*.
- Strategia Rozwoju Gminy Bychawa na lata 2007–2020, 2007, GB. Unia Finance Sp. z o. o.
- Transport drogowy w Polsce w latach 2005–2009, 2011, GUS, Warszawa.

Akty prawne

- Dziennik Praw Królestwa Polskiego, T. 69, Nr. 239, s. 465.
- Dz. U. R.P. 1928, Nr 23, poz. 202. rozdz. 12, art. 252.
- Dz. U. 2017 poz. 128. dział I, art. 2.

Bibliografia

- Rozporządzenie Rady Ministrów z dn. 12 listopada 1955 r. w sprawie utworzenia powiatów: bełżyckiego, bychawskiego i janowskiego oraz zmiany granic niektórych powiatów w województwie lubelskim, Dz. U. z 1955 r., nr 45, poz. 296, s. 426.
- Rozporządzenie Prezesa Rady Ministrów z dn. 11 listopada 1957 r. w sprawie utworzenia miast Bełżyce w powiecie bełżyckim i Bychawa w powiecie bychawskim, województwie lubelskim, Dz. U. z 1957 r., nr 57, poz. 283, s. 608.
- Załącznik do Uchwały nr XXI/144/2012 Rady Miejskiej w Bychawie z dn. 27 września 2012 r. – Statut Gminy Bychawa, s. 2.
- Załącznik do Uchwały nr XVI/94/2015 Rady Miejskiej w Bychawie z dnia 29 grudnia 2015 r. – Strategia Rozwoju Gminy Bychawa na lata 2016–2023, s. 18–19.
- Poz. 289: Obwieszczenie nr 1/2016 Lubelskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Lublinie z dn. 14 stycznia 2016 w sprawie wykazu zabytków wpisanych do rejestru zabytków nieruchomych województwa lubelskiego i rejestru zabytków archeologicznych województwa lubelskiego, Załącznik 1: Wykaz zabytków wpisanych do rejestru „A” zabytków nieruchomych województwa lubelskiego według stanu na dzień 31 grudnia 2015 r.

Źródła kartograficzne

- Grodecki W., 1570, *Poloniae, Ltvaniae, Rvssiae, Prvssiae, Masoviae et Scepsij chorographia*. Skala ok. 1 : 1 680 000. Bazylea. Źródło: Harvard University (<http://vc.lib.harvard.edu>).
- Rizzi-Zannoni A., 1792, *Carte de la Pologne divisée par provinces et palatinats... Woiewodztwa Lubelskie y Rawskie. Mazowsze y Podlasie...* Skala ok. 1 : 692 000. Londyn. Źródło: Biblioteka Śląska (www.sbc.org.pl/dlibra).
- Perthées K., 1786, *Mappa szczegulna woiewodztwa lubelskiego...* Skala ok. 1 : 225 000. Paryż (wyd. 1806). Źródło: Biblioteka Narodowa (<http://polona.pl>).
- Plan Grontów do Kościoła Bychawskiego Należących*, 1802, Skala 1 : 7200, rkps. Źródło: Archiwum Państwowe w Radomiu.
- Heldensfeld A., 1804, *Carte von West-Gallizien welche auf allerhöchsten Befehl Seiner Kaiserlich oesterreichischen und Königlich apostolischen Majestät in den Jahren von 1801 bis 1804...* Ark. 197, skala 1 : 28 800, Źródło: Zakład Kartografii i Geomatyki UMCS w Lublinie.
- Topograficzna karta Królestwa Polskiego*, 1843, Ark. kol. VI sek. X *Lublin*, skala ok. 1 : 126 000, Warszawa. Źródło: Biblioteka Wydziału Nauk o Ziemi i Gospodarki Przestrzennej UMCS w Lublinie.

- Majewski S., 1897, *Plan nastoâšcego rasspołożeniâ posada Byhavy* (fragm.). Skala 1 : 2100, rkps, 74 x 66,4 cm. Źródło: APL. RGL. B II sygn.: 1897:7 k. 80.
- Karte des westlichen Rußlands (Gruppe Breßt Litowßk)*, 1915, Skala 1 : 25 000, arkusze XXVII-12-H, XXVII-12-J. Źródło: Składnica Map UMCS.
- Karte des westlichen Rußlands*, 1915, Ark. L 37 *Lublin Süd*, skala 1 : 100 000. Źródło: Archiwum Map Wojskowego Instytutu Geograficznego 1919-1939 (www.mapywig.org).
- Spezialkarte der österreichisch-ungarischen Monarchie*, 1915, Ark. zone 1 kol. XXVII *Czerniejów*, skala 1 : 75 000, Wiedeń. Źródło: Archiwum Map Wojskowego Instytutu Geograficznego 1919-1939 (www.mapywig.org).
- Plan sytuacyjny młyna w Grodzanach z lat 30 XX w.* Skala 1 : 2500, 20% wielkości oryginalnej. Źródło: APL. SPL, sygn. 1492 k. 37.
- Mapa administracyjna Rzeczypospolitej Polskiej*, 1937, Ark. 26 *Lublin* i 32 *Zamość*, skala 1 : 300 000, Warszawa. Źródło: Archiwum Map Wojskowego Instytutu Geograficznego 1919-1939 (www.mapywig.org).
- Mapa taktyczna, 1937, Ark. Pas 43 *Słup 35 Lublin Północ* i Pas 44 *Słup 35 Lublin Południe*, skala 1 : 100 000, Warszawa. Źródło: Archiwum Map Wojskowego Instytutu Geograficznego 1919-1939 (www.mapywig.org).
- Mandelbaum H., 1938, *Plan gruntów majątku prywatnego Bychawa składającego się z maj. Bychawa oraz folw. Łęczyca w gminie Bychawa, pow. i wojew. Lubelskim położonych*. Skala 1 : 4000. Źródło: zbiory prywatne A. Derewicza.
- Orientierungsskizze der Siedlung Bychawa*, 1941, Źródło: APL Kreishauptmannschaft Lublin-Land, sygn. 137.
- Zdjęcie lotnicze Bychawy, 1957, Skala ok. 1 : 5000, arkusz 6039. Źródło: POD-GiK Lublin.
- Powiat Bychawa*, 1960, Skala 1 : 25 000. Źródło: zbiory Zakładu Kartografii i Geomatyki UMCS i P. Sygowski 1984.
- Maruszczak H., 1964, *Regiony geomorfologiczne województwa lubelskiego*. Zakład Geoekologii i Paleogeografii UMCS, Lublin, rkps.
- Adini Y., 1969, *Plan żydowskiej Bychawy*. Źródło: Adini Y. 1969, rkps.
- Mapa topograficzna, 1976, Skala 1 : 10 000. Źródło: Składnica Map UMCS.
- Bychawa. Plan obiektów zainteresowania konserwatorskiego*, 1984, Skala 1 : 5000. Źródło: P. Sygowski 1984, rkps.
- Marszałek S., Albrycht A., Buła S., 1988, *Szczegółowa mapa geologiczna Polski*. 1 : 50 000, ark. 786 – Bychawa, PiG. Źródło: www.pig.gov.pl.
- Sprawka S., Kuna M., 2007, *Zwyczajowe (dawne) lokalne nazwy części Bychawy*. Skala ok. 1 : 32 000. Źródło: „Głos Regionalistów”, nr 33 (1/2007), s. 4.
- Mapa zasadnicza, 2014, Skala 1 : 500, 1 : 1000, wiele arkuszy. Źródło: POD-GiK Lublin.

Bibliografia

Strony internetowe

<http://biblioteka.teatrnn.pl>

<http://bychawa.pl/lokalna-gazeta/archiwalne-wydania-gazety.html>

<http://bychawa.pl/dla-turystow/warto-zobaczyc.html>

<http://www.davidrumsey.com/>

<http://www.facebook.com/Wirtualna.Bychawa.1938>

http://www.google.pl/search?q=bychawa&espv=2&biw=1242&bih=594&source=lnms&tbm=isch&sa=X&ved=oahUKEwiN2eKSxaDOAhWHECwKH-QwqC4MQ_AUIBygC

<http://www.geoportal.gov.pl/>

<http://www.mapywig.org/>

<http://www.panoramio.com/user/5421774/tags/Bychawa>

<http://www.shtetlroutes.eu/>

<http://www.sztetl.org.pl/pl/article/bychawa/12,cmentarze/>

<http://www.sztetl.org.pl/pl/article/bychawa/12,cmentarze/2003,stary-cmentarz-zydowski-w-bychawie-ul-kosciuszki/>

<http://www.sztetl.org.pl/pl/article/bychawa/12,cmentarze/3709,nowy-cmentarz-zydowski-w-bychawie-ul-partyzantow-/>

<http://www.szukajwarchiwach.pl/35/403/0/5.5#tabJednostki/>

http://umbychawa.bip.lubelskie.pl/index.php?id=87&id_dokumentu=1084184&akcja=szczegoly&p2=1084184

<http://www.zaczarowana-bychawa.blogspot.com/>

SPIS TABEL

Tab. 1. Obraz statystyczny okolic Bychawy w 1827 r.	49
Tab. 2. Ludność Bychawy na podstawie spisu powszechnego w 1897 r. ...	55
Tab. 3. Struktura etniczna Bychawy – ulice, domy i lokatorzy według spisu z 1941 r.	91
Tab. 4. Gromady na terenie gminy Bychawa w 1939, 1943 i 1946 r.	107
Tab. 5. Wybrane toponimy Bychawy w 1938 i 2016 r.	142
Tab. 6. Budynki miejskie wskazane do objęcia ochroną konserwatorską (1984) i objęte prawnymi formami ochrony (2016)	152

SPIS RYCIN

Ryc. 1. Makieta <i>Wirtualna Bychawa</i> 1938. J. Kuna (2017)	10
Ryc. 2. Schemat opracowania rekonstrukcji kartograficznej metodą kombinowaną. J. Kuna (2017)	22
Ryc. 3. Miasto i gmina wiejska Bychawa na tle podziału geomorfologicznego województwa lubelskiego. Skala 1 : 1 600 000. J. Kuna (2017) na podstawie: Maruszczak (1964)	24
Ryc. 4. Twory powierzchniowe w okolicy miasta Bychawa. Źródło: S. Marszałek, A. Albrycht, S. Buła, 1988, <i>Szczegółowa mapa geologiczna Polski</i> 1 : 50 000, 160% wielkości oryginalnej	26
Ryc. 5. Bychawa – ukształtowanie terenu. Skala 1 : 40 000. J. Kuna (2017) na podstawie: NMT, mapa zasadnicza 1 : 500, mapa topograficzna 1 : 10 000	27
Ryc. 6. Lokalizacja rynku miejskiego na tle współczesnego planu Bychawy, skala 1 : 1 500. J. Kuna (2017) na podstawie BDOT, mapa zasadnicza 1 : 500	37
Ryc. 7. Lubelszczyzna na mapie W. Grodeckiego z 1562 r., skala ok. 1 : 1 680 000, 80% wielkości oryginalnej. Źródło: Harvard University	39
Ryc. 8. Fragment województwa lubelskiego na mapie Jabłonowskiego-Zannoniego z 1772 r., skala ok. 1 : 692 000, 200% wielkości oryginalnej. Źródło: Biblioteka Śląska	42
Ryc. 9. Fragment <i>Mapy szczególnej...</i> z 1786 r., skala ok. 1 : 225 000, 200% wielkości oryginalnej. Źródło: Biblioteka Narodowa	43
Ryc. 10. <i>Plan Grontów do Kościoła Bychawskiego Należących</i> , 1802 r., skala 1 : 7 200, rękopis, Archiwum Państwowe w Radomiu, 60% wielkości oryginalnej. Źródło fotokopii: P. Sygowski (1984)	46

Spis rycin

- Ryc. 11. Fragment zdjęcia topograficznego Heldensfelda z 1804 r., skala 1 : 28 800, arkusz 197, 95% wielkości oryginalnej. Źródło kopii cyfrowej: Zakład Kartografii i Geomatyki UMCS w Lublinie 47
- Ryc. 12. Fragment mapy Kwaternistrzostwa z 1843 r., skala 1 : 126 000, arkusz kol. VI sek. X *Lublin*, 410% wielkości oryginalnej. Źródło: Biblioteka WNoZiGP UMCS w Lublinie 52
- Ryc. 13. *Pożar Bychawy*, „Wędrowiec”, rok XXXIII, nr 23, 23 maja 1892 r., s. 361, 50% wielkości oryginalnej. Źródło: Biblioteka cyfrowa Uniwersytetu Łódzkiego 54
- Ryc. 14. *Karte des westlichen Rußlands (Gruppe Breßt Litowßk)*, skala 1 : 25 000, arkusze XXVII-12-H, XXVII-12-J, 80% wielkości oryginalnej. Źródło: Składnica Map UMCS 62
- Ryc. 15. *Spezialkarte der Österreichisch-Ungarischen Monarchie* z 1912 r., skala 1 : 75 000, arkusz ZONE 1 KOL. XXVII Czerniejów, 240% wielkości oryginalnej. Źródło: www.mapywig.org 63
- Ryc. 16. S. Majewski, 1897, *Plan nastoâšćego rasspołożeniâ posada Byhavy* (fragm.), skala 1 : 2100, rkps, 74 × 66,4 cm, 18% wielkości oryginalnej. Źródło: APL. RGL. B II sygn.: 1897:7 k. 80 64
- Ryc. 17. Lokalizacja budynków zaprojektowanych w okresie 1892–1913 na podkładzie mapy *Karte des westlichen Rußlands*. Skala 1 : 8000. J. Kuna (2017) 73
- Ryc. 18. *Kościół w Bychawie*. Źródło: „Nowa Jutrzenka” 11 lutego 1909 r., s. 1 74
- Ryc. 19. Mapa taktyczna WIG z r. 1937, skala 1 : 100 000, arkusz Pas 44 Słup 35 Lublin Południe (fragm.), 320% wielkości oryginalnej. Źródło: www.mapywig.org 76
- Ryc. 20. Gmina Bychawa na *Mapie administracyjnej Rzeczypospolitej Polskiej* z 1937 r., skala 1 : 300 000, fragm. arkuszy 26 *Lublin* i 32 *Zamość*, 240% wielkości oryginalnej. Źródło: igrek.amzp.pl 77
- Ryc. 21. *Plan sytuacyjny młyna w Grodzanach z lat 30. XX w.*, skala 1 : 2500, 20% wielkości oryginalnej. Źródło: APL. SPL, sygn. 1492 k. 37 [za:] M. Głazik (2013) 79
- Ryc. 22. Mandelbaum, 1938, *Plan gruntów majątku prywatnego Bychawa składającego się z maj. Bychawa oraz folw. Łęczycza w gminie Bychawa, pow. i wojew. Lubelskim położonych*, skala 1 : 4000, 10% wielkości oryginalnej. Źródło: zbiory prywatne A. Derewicza [za:] M. Głazik (2011) 79

Ryc. 23. Lokalizacja budynków zaprojektowanych w okresie 1922–1939 na podkładzie mapy taktycznej WIG w skali 1 : 100 000. Skala 1 : 8000. J. Kuna (2017)	84
Ryc. 24. <i>Orientierungsskizze der Siedlung Bychawa</i> z 1941 r., 50% wielkości oryginalnej. Źródło: APL Kreishauptmannschaft Lublin-Land, sygn. 137	91
Ryc. 25. Zdjęcie lotnicze Bychawy z 1957 r., skala 1 : 5000, arkusz 6039, 44% wielkości oryginalnej. Źródło: PODGiK Lublin	93
Ryc. 26. Bychawa na mapie obrębowej 1 : 25 000, 1960 r. Źródło: <i>Powiat Bychawa</i> 1 : 25 000 (zbiory Zakładu Kartografii i Geomatyki UMCS, Sygowski 1984)	94
Ryc. 27. Plan żydowskiej Bychawy, 50% wielkości oryginalnej. Źródło: Y. Adini (1969)	95
Ryc. 28. Zasięg przedwojennej gminy Bychawa na tle współczesnego podziału administracyjnego. J. Kuna (2017) na podstawie: <i>Mapa administracyjna Rzeczypospolitej Polskiej</i> (1937), <i>Strategia rozwoju gminy Bychawa na lata 2016–2023</i> (2016)	105
Ryc. 29. Przynależność gruntów współczesnego miasta Bychawa do poszczególnych jednostek osadniczych w 1938 r. J. Kuna (2017)	109
Ryc. 30. <i>Wirtualna Bychawa 1938</i> – ukształtowanie terenu i sieć wodna. J. Kuna (2017)	111
Ryc. 31. <i>Wirtualna Bychawa 1938</i> – główna oś komunikacyjna wschód-zachód. J. Kuna (2017)	115
Ryc. 32. <i>Wirtualna Bychawa 1938</i> – Rynek: południowa i zachodnia pierzeja. J. Kuna (2017)	122
Ryc. 33. <i>Wirtualna Bychawa 1938</i> – żydowska dzielnica przemysłowa: ul. Lubelska i Rudnik. J. Kuna (2017)	124
Ryc. 34. <i>Wirtualna Bychawa 1938</i> – żydowski sztetl: ul. Bożniczna, ul. Stolarska, Walentówka. J. Kuna (2017)	125
Ryc. 35. <i>Wirtualna Bychawa 1938</i> – Rogalec, most na Gałęzówce, ul. Szpitalna, i zakład wodny Bychawa-Grodzany. J. Kuna (2017)	127
Ryc. 36. <i>Wirtualna Bychawa 1938</i> – ul. Piłsudskiego: Spialnia, urząd gminy i reprezentacyjne kamienice. J. Kuna (2017)	127
Ryc. 37. Cmentarz wojenny na Białej Górze ok. 1938 r. – wizualizacja. J. Kuna (2017)	134
Ryc. 38. Porównanie liczby mieszkańców ogółem, liczby mieszkańców żydowskich i liczby domów w Bychawie w latach 1916–1946. J. Kuna (2017)	147

Spis rycin

Ryc. 39. <i>Plan domu nr 2...</i> a) Rzut parteru, piętra, przekrój boczny; b) Plan działki. Źródło: APL. RGL. B I sygn.: 1892:10 k. 29–30, fot. autor	199
Ryc. 40. <i>Plan domu nr 3...</i> a) Rzut parteru domu i stodoły, profil stodoły, rzut piętra domu, profil domu; b) Fasada domu, fasada stodoły, plan działki. Źródło: APL. RGL. B I sygn.: 1892:10 k. 19–20, fot. autor ...	199
Ryc. 41. <i>Plan domu nr 4...</i> Rzut piętra, parteru, przekrój boczny, fasada, plan działki. Źródło: APL. RGL. B I sygn.: 1892:10 k. 25, fot. autor ...	199
Ryc. 42. <i>Plan domu nr 18...</i> Rzut piętra, parteru, fasada domu, fasada stodoły, przekrój boczny domu, przekrój boczny stodoły, rzut sto- doły, plan działki. Źródło: APL. RGL. B I sygn.: 1892:10 k. 46–48, fot. autor	200
Ryc. 43. <i>Plan domów nr 21 i 22...</i> a) Rzut parteru; b) Plan działki; c) Fasa- da przyrynkowa; d) Fasada od ul. Targowej. Źródło: APL. RGL. B I sygn.: 1892:10 k. 69, fot. autor	200
Ryc. 44. <i>Plan domu nr 20...</i> Fasada, rzut parteru, przekrój boczny, plan działki. Źródło: APL. RGL. B I sygn.: 1892:10 k. 42–43, fot. autor	201
Ryc. 45. <i>Plan domu nr 76...</i> Fasada, rzut parteru, przekrój boczny, plan działki. Źródło: APL. RGL. B I sygn.: 1892:10 k. 11–12, fot. autor ...	201
Ryc. 46. <i>Plan domu W. Korony...</i> Fasada, rzut parteru, profil, plan działki. Źródło: APL. RGL. B I sygn.: 1892:10 k. 16–17, fot. autor	201
Ryc. 47. <i>Plan domu nr 20...</i> Rzut parteru. Źródło: APL. RGL. B I sygn.: 1893:8 k. 20, fot. autor	201
Ryc. 48. <i>Plan domu nr 19...</i> Fasada, rzut parteru, piętra, profil oraz plan działki. Źródło: APL. RGL. B I sygn.: 1896:7 k. 16–17, fot. autor	201
Ryc. 49. <i>Plan domu nr 1/4...</i> Profil, rzut parteru, fasada oraz plan działki. Źródło: APL. RGL. B I sygn.: 1898:17 k. 9–10, fot. autor	201
Ryc. 50. <i>Plan domu nr 17a...</i> Plan sytuacyjny, rzut parteru, rysunek fasady, rysunek ściany bocznej, profil budynku. Źródło: APL. RGL. B I sygn.: 1899:12 k. 12–14, fot. autor	202
Ryc. 51. <i>Projekt domu nr 15...</i> Plan sytuacyjny, rzut parteru, profil budyn- ku, rysunek fasady. Źródło: APL. RGL. B I sygn.: 1901:9 k. 31–32, fot. autor	202
Ryc. 52. <i>Projekt domu nr 56...</i> Rzut parteru, profil budynku, rysunek fasady, plan sytuacyjny, rzut i profil ustępów. Źródło: APL. RGL. B I sygn.: 1902:4 k. 25, fot. autor	202

Ryc. 53. <i>Projekt domu nr 69...</i> Plan sytuacyjny, rzut parteru, profil budynku, rysunek fasady. Źródło: APL. RGL. B I sygn.: 1902:4 k. 57, fot. autor	202
Ryc. 54. <i>Projekt domu nr 4...</i> Plan sytuacyjny, rzut parteru, profil budynku, rysunek fasady. Źródło: APL. RGL. B I sygn.: 1905:8 k. 30–31, fot. autor	202
Ryc. 55. <i>Projekt manufaktury nr 80...</i> a) Rysunek fasady; b) Plan sytuacyjny Źródło: APL. RGL. B I sygn.: 1906:15 k. 30–33, fot. autor	203
Ryc. 56. <i>Projekt garbarni nr 30...</i> Rzut parteru, rzut podpiwniczenia, profil, rysunek fasady, rzut pracowni i plany sytuacyjne. Źródło: APL. RGL. B I sygn.: 1907:4 k. 1–6, fot. autor	203
Ryc. 57. <i>Projekt domu nr 63...</i> Profil AB, rzut parteru, rzut piętra, profil CD, rysunek fasady, plan sytuacyjny. Źródło: APL. RGL. B I sygn.: 1908:7 k. 12–15, fot. autor	203
Ryc. 58. <i>Projekt domu nr 72...</i> a) Rysunek fasady; b) Przekrój ściany bocznej (profil) budynku mieszkalnego, rzut poziomy parteru, rzut budynków gospodarczych, profil sanitariatu i plan sytuacyjny. Źródło: APL. RGL. B I sygn.: 1909:18 k. 17, fot. autor	204
Ryc. 59. <i>Projekt domu handlowego...</i> a) Rysunek fasady domu handlowego; b) Plan sytuacyjny i rzuty poziome. Źródło: APL. RGL. B I sygn.: 1910:19 k. 16–17, fot. autor	204
Ryc. 60. <i>Projekt magazynu domu handlowego...</i> Rysunek lica magazynu. Źródło: APL. RGL. B I sygn.: 1910:19 k. 16–17, fot. autor	204
Ryc. 61. <i>Projekt domu nr 64...</i> Rzut parteru, rzut piętra, plan orientacyjny, profil budynku, plan sytuacyjny, rysunek fasady. Źródło: APL. RGL. B I sygn.: 1911, fot. autor	205
Ryc. 62. <i>Projekt domu S. Goldsztajna...</i> Plan sytuacyjny, rzut poziomy parteru, rysunek fasady, rzut poziomy piętra. Źródło: APL. RGL. B I sygn.: 1913:207 k. 1, fot. autor	205
Ryc. 63. <i>Projekt banku...</i> a) Fasada; b) Plan sytuacyjny i rzut poziomy pierwszego piętra; b) Plan orientacyjny. Źródło: APL. RGL. B I sygn.: 1912:16 k. 1–2, fot. autor	206
Ryc. 64. <i>Plan domu nr 20...</i> , plan orientacyjny, plan sytuacyjny, rzut poziomy piwnic, rzut parteru, przekrój ściany bocznej (profil), rzut piętra, rysunek fasady. Źródło: APL. UWL. V WKB sygn.: 1687 k. 1–7 (www.szukajwarchiwach.pl)	207
Ryc. 65. <i>Plan przeróbki w drewnianej łaźni...</i> , plan orientacyjny, plan sytuacyjny, rzuty ustępu, przekrój boczny (profil) mykwy, przekrój	

Spis rycin

boczny i rysunek frontu ustępu, rzut mykwy, rysunek fasady mykwy. Źródło: APL. UWL. V WKB sygn.: 1672 k. 1–9 (www.szukajwarchiwach.pl)	207
Ryc. 66. <i>Projekt szkoły...</i> , rzut piętra, plan sytuacyjny, rysunek fasady, przekrój boczny (profil). Źródło: APL. UWL. V WKB sygn.: 1632 k. 1–19 (www.szukajwarchiwach.pl). Mozaika 3 z 8 kart projektu ...	208
Ryc. 67. <i>Projekt młyna W. Ajzensztata...</i> , plan sytuacyjny, plan orientacyjny, rzut II piętra, rzut I piętra, rzut przyziemia, przekrój boczny (profil), przekrój poprzeczny, rysunek elewacji bocznej, rysunek fasady. Źródło: APL. UWL. V WKB sygn.: 1542 k. 1–7 (www.szukajwarchiwach.pl)	208
Ryc. 68. <i>Projekt młyna P. Kryski...</i> , plan orientacyjny, plan sytuacyjny, rzut piętra, rzut parteru, rzut poddasza, przekrój poprzeczny, rysunek fasady, przekrój boczny (profil). Źródło: APL. UWL. WKB sygn.: 1543 k. 1–7 (www.szukajwarchiwach.pl)	208
Ryc. 69. <i>Projekt rzeźni w Bychawie</i> , plan orientacyjny, plan sytuacyjny, rzut fundamentów, rzut parteru. Źródło: APL. UWL. V WKB sygn.: 1594 k. 1–8 (www.szukajwarchiwach.pl)	209
Ryc. 70. <i>Plan budowy łaźni żydowskiej...</i> , plan sytuacyjny, przekrój boczny (profil), rzut parteru, rzut fundamentów, rysunek elewacji tylnej, rysunek fasady. Źródło: APL. UWL. V WKB sygn.: 1673 k. 1–10 (www.szukajwarchiwach.pl)	209
Ryc. 71. <i>Projekt Zarządu Gminnego w Bychawie</i> , plan orientacyjny, plan sytuacyjny, rzut fundamentów. Źródło: APL. UWL. V WKB sygn.: 1677 k. 1–12 (www.szukajwarchiwach.pl)	210
Ryc. 72. <i>Projekt budek targowych w Bychawie</i> , rzut przyziemia, przekrój poprzeczny, rysunek fasady, przekrój boczny (profil), fragment przekroju podłużnego, rysunek konstrukcji słupów, przekrój przez ścianę zewnętrzną, plan sytuacyjny, plan orientacyjny. Źródło: APL. UWL. V WKB sygn.: 1683 k. 1–5 (www.szukajwarchiwach.pl)	210
Ryc. 73. <i>Plan istniejącego młyna motorowego 1947 r.</i> , skala 1:500, 60% wielkości oryginalnej. Źródło: zbiory prywatne A. Kryski	211
Ryc. 74. a) „Rynek” (jid.: <i>Der Mark</i>); b) „Droga do kościoła”	212
Ryc. 75. a) „Główna droga na łąkę”; b) „Duży dom Himelfarba”	212
Ryc. 76. a) „Duży dom Levinbaumów, gdzie odbywają się spotkania Noar Ziyoni”; b) „Po prawej dom Yechiel Shu’v, w głębi dom Kleinmanów”	212
Ryc. 77. a) „Giełda” (jid.: <i>Di Birze</i> , hebr.: <i>Ha bursa</i>); b) „Bogata dzielnica” (jid.: <i>Dos rajche Percel</i>)	212

Ryc. 78. a) „Synagoga i <i>bet midrasz</i> ”; b) „Dom ludowy” (hebr.: <i>bet ha’am</i>)	213
Ryc. 79. a) „Szkoła rządowa” (jid.: <i>Di regirung Szule</i> , hebr.: <i>Bet-sefer mamlachti</i>); b) „Autobus do Lublina”	213
Ryc. 80. a) „Pompa na środku rynku, na przeciwko apteki”; b) „Pompa (pomiędzy Joselem Blacharzem a Szłomke Felczerem)”	213

SPIS FOTOGRAFII

Fot. 0. Rynek, zachodnia pierzeja – lata 1914–1918. Fot. NN. Źródło: Österreichische Staatsarchiv [za: fotopolska.eu]	159
Fot. 1. Kościół, widok od strony stawu. Źródło: „Nowa Jutrzenka” z dnia 16 lipca 1908 r. s. 1; GR, nr 12 (6/2000), s. 1; Dębowczyk M., 2006, Ks. Antoni Kwiatkowski..., s. 8	214
Fot. 2. Figura Matki Boskiej przed kościołem w Bychawie. Źródło: „Nowa Jutrzenka” z dnia 15 października 1908 r., s. 1	214
Fot. 3. Wnętrze kościoła w Bychawie. Źródło: „Nowa Jutrzenka” z dnia 22 października 1908 r., s. 1	214
Fot. 4. Szpital „Samarytanin” – 1909 r. Fot. NN ze zbiorów SP ZOZ Bychawa. Źródło: http://ias24.eu	215
Fot. 5. Szpital „Samarytanin” – 1909 r. Fot. NN ze zbiorów SP ZOZ Bychawa. Źródło: http://ias24.eu	215
Fot. 6. Szpital „Samarytanin” – 1911 r. Fot. NN ze zbiorów rodziny Michalskich. Źródło: Dębowczyk M., 2006, Ks. Antoni Kwiatkowski..., s. 58; GZB nr 17 (1/2006) – numer specjalny Bychawskie Rocznice, s. 1	215
Fot. 7. Szpital „Samarytanin”, oddział zakaźny – 1918 r. Fot. NN ze zbiorów SP ZOZ Bychawa. Źródło: http://ias24.eu	215
Fot. 8. Rynek w Bychawie – przed 1918 r. Fot. W. Hanaj. Źródło: Dębowczyk M., 2006, Ks. Antoni Kwiatkowski... okładka; GZB, nr 186 (2/2007), s. 1	215
Fot. 9. Plebania po zniszczeniach wojennych 1915 r. Źródło: Mazurek P. [w:] Dębowczyk M., 2006, Ks. Antoni Kwiatkowski..., s. 32	216
Fot. 10. Plac bydłęcy, ul. Turobińska – lata 20. XX w. Fot. NN. Źródło: Dębowczyk M., 2006, Ks. Antoni Kwiatkowski..., s. 40	216

Spis fotografii

- Fot. 11. Młyn Ingrunta – lata 30. XX w. Fot. NN ze zbiorów A. Skizyńskiej 217
- Fot. 12. Kościół, elewacja tylna – lata 20. XX w. Fot. NN. Źródło: Sygowski P., 1984, Bychawa – studium historyczno-urbanistyczne 217
- Fot. 13. Dzwonnica w Bychawie – lata 20. XX w. Fot. NN. Źródło: Sygowski P., 1984, Bychawa – studium historyczno-urbanistyczne 217
- Fot. 14. Szkoła – 1926 r. Fot. NN. Źródło: „Orzeł Biały” z dnia 18 kwietnia 1926 r., s. 1; Dębowczyk M., 2006, Ks. Antoni Kwiatkowski..., s. 71 218
- Fot. 15. Drużyna harcerska przy siedmioklasowej Szkole Powszechnej w Bychawie – 1934 r. Fot. W. Hanaj ze zbiorów M. Paneckiego. Źródło: GR, nr 18 (7/2004), s. 1 218
- Fot. 16. Młyn na Grodzanach, widok z plebanii, w tle ul. Szpitalna i Rogalec – lata 30. XX w. Fot. NN ze zbiorów T. Tracz. Źródło: Sygowski P., 1984, Bychawa – studium historyczno-urbanistyczne; GZB, nr 199 (5/2008), s. 8; Głazik M., 2013, Ostatni Pan na Bychawie Antoni Budny 1861–1943 r., s. 83 218
- Fot. 17. Most na Gałęzówce przy stawie dworskim – lata 20. lub 30. XX w. Fot. NN 218
- Fot. 18. Młyn na Grodzanach – lata 30. XX w. Fot. W. Hanaj ze zbiorów M. Paneckiego. Źródło: GR, nr 12 (1/2004), s. 1 219
- Fot. 19. Święto Morza w Bychawie – czerwiec 1934. Fot. W. Hanaj ze zbiorów M. Paneckiego. Źródło: GR, nr 12 (1/2004), s. 2; nr 13 (2/2004), s. 1; GZB, nr 199 (5/2008), s. 8 219
- Fot. 20. Rozbiórka starej rzeźni miejskiej w Bychawie – lata 30. XX w. Fot. NN ze zbiorów M. Paneckiego. Źródło. GR, nr 16 (5/2004), s. 2 219
- Fot. 21. Krzyż Listopadowy przy ul. Turobińskiej, manifestacja patriotyczna w rocznicę Konstytucji 3 Maja – lata 20. XX w. Fot. W. Hanaj ze zbiorów M. Urby. Źródło: Dębowczyk M., 2006, Ks. Antoni Kwiatkowski..., s. 112; GR, nr 83 (4/2013) [w:] GZB, nr 243 (4/2013), s. 14 219
- Fot. 22. Ul. Szpitalna, zakład fotograficzny Władysława Hanaja – lata 20. XX w. Fot. W. Hanaj ze zbiorów T. Hanaja. Źródło: www.zaczarowana-bychawa.blogspot.com 220
- Fot. 23. Ul. Szpitalna, zakład fotograficzny W. Hanaja – lata 30. XX w. Fot. W. Hanaj ze zbiorów A. Skizyńskiej 220

Fot. 24. Ul. Turobińska – lata 30. XX w. Fot. NN ze zbiorów M. Paneckiego. Źródło: GZB nr 17 (1/2006) – numer specjalny Bychawskie Rocznice, s. 2, 18	220
Fot. 25. Ul. Turobińska, bank – lata 20./30. XX w. Fot. NN ze zbiorów J. Mączki. Źródło: „Polityka” 20 grudnia 2011, www.polityka.pl ...	220
Fot. 26. Weterani wojny bolszewickiej pod pomnikiem marszałka Piłsudskiego – lata 30. XX w. Fot. NN ze zbiorów S. Krawczyka. Źródło: GR, nr 27 (8/2005), s. 1	221
Fot. 27. Ul. Turobińska – lata 30. XX w. Fot. W. Hanaj ze zbiorów M. Paneckiego. Źródło: GR, nr 13 (2/2004), s. 2; GZB nr 17 (1/2006) – numer specjalny Bychawskie Rocznice, s. 1	221
Fot. 28. „Stary” Zarząd Gminy w Bychawie – lata 30. XX w. Fot. NN ze zbiorów rodziny Kowalików. Źródło: www.zaraszow.pl	221
Fot. 29. „Stary” Zarząd Gminy w Bychawie – 1938 r. Fot. NN ze zbiorów S. Frączka. Źródło: GB, nr 9/51, s. 6	221
Fot. 30. „Karczma pod 100tką” – lata 30. XX w. Fot. NN ze zbiorów L. Grudnia. Źródło: www.zaczarowana-bychawa.bogspot.com	222
Fot. 31. Pierwszy autobus linii Bychawa-Lublin – lata 30. XX w. Fot. NN ze zbiorów T. Hanaja. Źródło: www.zaczarowana-bychawa.bogspot.com	222
Fot. 32. Ul. Piłsudskiego (d. Turobińska) – lata 30./40. XX w. Fot. NN ze zbiorów J. Mączki	222
Fot. 33. Rynek, pogrzeb Stanisławy Spozowskiej – pracownicy gminnej – lata 40. XX w. Fot. NN ze zbiorów S. Frączka. Źródło: GR, nr 11 (5/2003), s. 2	222
Fot. 34. Rynek, pogrzeb – 1948 r. Fot. NN ze zbiorów M. Grzesiaka ...	222
Fot. 35. Ul. Piłsudskiego (d. Turobińska) i budowa Zarządu Gminy – lata 40. XX w. Fot. NN ze zbiorów J. Chmielewskiego. Źródło: GR, nr 58 (6/2010) [w:] GZB, nr 217 (7/2010), s. 19	223
Fot. 36. Budowa Zarządu Gminy – lata 40. XX w. Fot. NN ze zbiorów S. Frączka	223
Fot. 37. Zarząd Gminy w Bychawie w czasie okupacji – lata 40. XX w. Fot. NN ze zbiorów S. Frączka	223
Fot. 38. Ul. Piłsudskiego (d. Turobińska) – lata 40. XX w. Fot. NN ze zbiorów S. Frączka. Źródło: GR nr 11 (5/2003), s. 2	223
Fot. 39. Dom wóźnej gminnej Michałowej i stary urząd gminy – 1942 r. Fot. NN. Źródło: GR, nr 56 (4/2010) [w:] GZB, nr 215 (5/2010), s. 10	223

Spis fotografii

- Fot. 40. Park przy urzędzie i ul. Turobińska – lata 40. XX w. Fot. NN ze zbiorów P. Dudziaka. Źródło: GR, nr 80 (1/2013) [w:] GZB, nr 240 (1/2013), s. 15 223
- Fot. 41. Ul. Piłsudskiego (d. Turobińska) – 1944 r. Fot. NN ze zbiorów J. Chmielewskiego. Źródło: GR, nr 58 (6/2010) [w:] GZB, nr 217 (7/2010), s. 18; GR, nr 59 (7/2010) [w:] GZB, nr 2018 (8/2010), s. 11 224
- Fot. 42. Ul. Piłsudskiego (d. Turobińska) – 1944 r. Fot. NN ze zbiorów J. Chmielewskiego. Źródło: GR, nr 59 (7/2010) [w:] GZB, nr 2018 (8/2010), s. 11 224
- Fot. 43. Nieznani niemieccy żołnierze na nowym kirkucie – 1941 r. Fot. NN. Źródło: www.bagnowka.com; www.zaczarowana-bychawa.blogspot.com; GR, nr 102 (2/2015) [w:] GZB, nr 263 (2/2015), s. 22–23 224
- Fot. 44. Szkoła w czasie okupacji – 1942 r. Fot. NN ze zbiorów Z. Benedyckiej. Źródło: GR, nr 35 (3/2007), s. 1 225
- Fot. 45. Szkoła – lata 40. XX w. Fot. NN. ze zbiorów Mieczysława Kuny. Źródło: GR, nr 35 (3/2007), s. 2 225
- Fot. 46. Synagoga przebudowana na siedzibę Ochotniczej Straży Pożarnej, widok od strony północno-zachodniej – lata 50. XX w. Fot. NN. Źródło: Archiwum Yad Vashem 225
- Fot. 47. Synagoga przebudowana na siedzibę Ochotniczej Straży Pożarnej, widok od strony południowo-wschodniej – lata 50. XX w. Fot. NN. Źródło: Archiwum Yad Vashem 225
- Fot. 48. Kościół, elewacja frontowa – 1958 r. Fot. J. Langda. Źródło: Sygowski P., 1984, Bychawa – studium historyczno-urbanistyczne 225
- Fot. 49. Rynek, południowa pierzeja – 1959 r. Fot. H. Gawarecki. Źródło: Sygowski P., 1984, Bychawa – studium historyczno-urbanistyczne; GZB, nr 198 (4/2008), s. 8 225
- Fot. 50. Ul. P. Ściegiennego (d. Targowa), podwórze południowej pierzei rynku – 1953 r. Fot. H. Gawarecki. Źródło: Sygowski P., 1984, Bychawa – studium historyczno-urbanistyczne 226
- Fot. 51. Ul. P. Ściegiennego (d. Targowa), podwórze południowej pierzei rynku – 1953 r. Fot. H. Gawarecki. Źródło: Sygowski P., 1984, Bychawa – studium historyczno-urbanistyczne 226
- Fot. 52. Rynek, północna pierzeja: piekarnia Piotrowskich – 1959 r. Fot. H. Gawarecki. Źródło: Sygowski P., 1984, Bychawa – studium historyczno-urbanistyczne; GZB, nr 198 (4/2008), s. 9 226

- Fot. 53. Rynek, południowa pierzeja – lata 60. XX w. Fot. NN Źródło: Adini Y., 1969, Bihavah: Sefer Zikaron, s. 90; www.zaczarowana-bychawa.blogspot.com 226
- Fot. 54. Ul. Wyzwolenia (d. Szpitalna), piekarnia Sobieszkańskiego – 1953 r. Fot. NN. Źródło: Sygowski P., 1984, Bychawa – studium historyczno-urbanistyczne 226
- Fot. 55. Ul. Wyzwolenia (d. Szpitalna), zakład fotograficzny W. Hanaja – 1953 r. Fot. H. Gawarecki. Źródło: Sygowski P., 1984, Bychawa – studium historyczno-urbanistyczne; GB, nr 3/45, s. 5 226
- Fot. 56. Ul. 22 Lipca (d. Turobińska, Piłsudskiego) – 1 maja 1955 lub 1956 r. Fot. NN ze zbiorów A. Kryski. Źródło: GR, nr 93 (4/2014) [w:] GZB, nr 253 (4/2014), s. 12., GZB, nr 263 (2/2015), s. 16–17 227
- Fot. 57. Plac bydłęcy – lata 50. XX w. Fot. NN 227
- Fot. 58. Ul. Strażacka (d. Bóźnicza), chłopiec na walcu drogowym – 1957 r. Fot. NN ze zbiorów C. Pisuli. Źródło: GR, nr 94 (5/2014) [w:] GZB, nr 254 (5/2014), s. 17 227
- Fot. 59. Ul. 22 Lipca (d. Turobińska, Piłsudskiego, sklepy i warsztaty) – 1959 r. Fot. H. Gawarecki. Źródło: Sygowski P., 1984, Bychawa – studium historyczno-urbanistyczne 227
- Fot. 60. Ul. 22 Lipca (d. Turobińska, Piłsudskiego) – 1959 r. Fot. H. Gawarecki. Źródło: Sygowski P., 1984, Bychawa – studium historyczno-urbanistyczne 227
- Fot. 61. Ul. Partyzancka (d. Janowska) – ok. 1960 r. Fot. NN ze zbiorów Z. Krawczyka. Źródło: GR, nr 100 (11/2014) [w:] GZB, nr 261 (12/2014), s. 11 228
- Fot. 62. Ul. Zaulek (Wołowa) – lata 60. XX w. Fot. NN. Źródło: Adini Y., 1969, Bihavah: Sefer Zikaron, s. 90; www.zaczarowana-bychawa.blogspot.com 228
- Fot. 63. Ul. Objazdowa (d. Wołowa, Zaulek) – lata 60. XX w. Fot. NN ze zbiorów Biblioteki Szkoły Podstawowej w Bychawie 228
- Fot. 64. Ul. Objazdowa (d. Wołowa, Zaulek) – lata 60. XX w. Fot. NN. Źródło: GR, nr 3 (9) 2003, s. 1 228
- Fot. 65. Ul. 22 Lipca – lata 60. XX w. Fot. NN. Źródło: Adini Y., 1969, Bihavah: Sefer Zikaron, s. 90; www.zaczarowana-bychawa.blogspot.com 228
- Fot. 66. Ul. 22 Lipca (d. Turobińska, Piłsudskiego) – lata 60. lub 70. XX w. Fot. NN ze zbiorów Bychawskiego Towarzystwa Regionalnego 228

Spis fotografii

Fot. 67. Ul. 22 Lipca (d. Turobińska, Piłsudskiego) – lata 60. XX w. Fot. NN ze zbiorów M. Grzesiaka. Źródło: GZB, nr 201 (7/2008), s. 4	229
Fot. 68. Ul. 22 Lipca (d. Turobińska, Piłsudskiego) – 1968 r. Fot. L. Świącki ze zbiorów W. Boguty. Źródło: GR, nr 91 (2/2014) [w:] GZB, nr 251 (2/2014), s. 11	229
Fot. 69. Ul. 22 Lipca (d. Turobińska, Piłsudskiego) – lata 60. lub 70. XX w. Fot. NN ze zbiorów W. Boguty	229
Fot. 70. Ul. 22 Lipca (d. Turobińska, Piłsudskiego) – 1968 r. Fot. L. Świącki. Źródło: www.zaczarowana-bychawa.blogspot.com	229
Fot. 71. Ul. 22 Lipca (d. Turobińska, Piłsudskiego), pochód pierw- szomajowy – 1 maja 1972 r. Fot. NN ze zbiorów L. Szewczyka	229
Fot. 72. Ul. 22 Lipca (d. Turobińska, Piłsudskiego), pochód pierwszomajowy – 1 maja 1972 r. Fot. NN ze zbiorów L. Szewczyka	229
Fot. 73. Ul. 22 Lipca (d. Turobińska, Piłsudskiego), pochód pierwszo- majowy – 1 maja 1972 r. Fot. NN z archiwum GZB. Źródło: GR, nr 104 (4/2015) [w:] GZB, nr 265 (4/2015), s. 15	230
Fot. 74. Ul. 22 Lipca (d. Turobińska, Piłsudskiego), pochód pierwszo- majowy – 1 maja 1972 r. Fot. NN z archiwum GZB. Źródło: GR, nr 104 (4/2015) [w:] GZB, nr 265 (4/2015), s. 16	230
Fot. 75. Kościół i zabudowania parafialne – 1983 r. Fot. K. Mazur. Źródło: Sygowski P., 1984: Bychawa – studium historyczno-urbanistyczne; GB, nr 7/44, s. 3	230
Fot. 76. Ul. 22 Lipca (d. Turobińska, Piłsudskiego) – lata 70. lub 80. XX w. Fot. NN ze zbiorów Bychawskiego Towarzystwa Regionalnego	230
Fot. 77. Liceum Ogólnokształcące (d. szkoła powszechna) – 1983 r. Fot. K. Mazur. Źródło: Sygowski P., 1984, Bychawa – studium historycz- no-urbanistyczne	230
Fot. 78. Ul. Lubelska, panorama od Zadębia – 1983 r. Fot. K. Mazur. Źródło: Sygowski P., 1984, Bychawa – studium historyczno-urba- nistyczne	231
Fot. 79. Ul. Lubelska, podejście od strony północnej – 1983 r. Fot. K. Mazur. Źródło: Sygowski P., 1984, Bychawa – studium historyczno-urba- nistyczne	231
Fot. 80. Rynek, północna pierzeja: piekarnia Piotrowskich – 1983 r. Fot. K. Mazur. Źródło: Sygowski P., 1984, Bychawa – studium historycz- no-urbanistyczne	231

Fot. 81. Rynek, północna pierzeja: Apteka Migurskiego z 1896 r. oraz szynk Duniewskich z k. lat 70. XIX w. – 1983 r. Fot. K. Mazur. Źródło: Sygowski P., 1984, Bychawa – studium historyczno-urbanistyczne; Głazik M., 2013, Ostatni Pan na Bychawie Antoni Budny 1861 – 1943 r., s. 213	231
Fot. 82. Rynek, skwer i zachodnia pierzeja – 1983 r. Fot. K. Mazur. Źródło: Sygowski P., 1984, Bychawa – studium historyczno-urbanistyczne ...	231
Fot. 83. Rynek, południowa pierzeja – 1983 r. Fot. K. Mazur. Źródło: Sygowski P., 1984, Bychawa – studium historyczno-urbanistyczne ...	231
Fot. 84. Kamienica Rajsa (Szternfelda) – 2000 r. Fot. R. Rusinek. Źródło: GR [w:] GZB, nr 10 (3/2000), s. 4	232
Fot. 85. Ul. 22 Lipca (d. Turobińska, Piłsudskiego), sklepy i warsztaty – lata 80. XX w. Fot. NN. Źródło: GZB, nr 9 (28)/1997, s. 4	232
Fot. 86. ul. 22 Lipca (d. Turobińska, Piłsudskiego), sklepy i warsztaty – 1983 r. Fot. K. Mazur. Źródło: Sygowski P., 1984, Bychawa – studium historyczno-urbanistyczne	232
Fot. 87. Ul. 22 Lipca (d. Turobińska, Piłsudskiego), sklepy i warsztaty – 1983 r. Fot. K. Mazur. Źródło: Sygowski P., 1984, Bychawa – studium historyczno-urbanistyczne	232
Fot. 88. Ul. 22 Lipca (d. Turobińska, Piłsudskiego), sklepy i warsztaty – lata 80. XX w. Fot. NN. Źródło: GZB, nr 9 (28)/1997, s. 1	232
Fot. 89. Ul. 22 Lipca (d. Turobińska, Piłsudskiego), dom ludowy – 1983 r. Fot. K. Mazur. Źródło: Sygowski P., 1984, Bychawa – studium historyczno-urbanistyczne	233
Fot. 90. Ul. 22 Lipca (d. Turobińska, Piłsudskiego), bank – 1983 r. Fot. K. Mazur. Źródło: Sygowski P., 1984, Bychawa – studium historyczno-urbanistyczne	233
Fot. 91. Ul. 22 Lipca (d. Turobińska, Piłsudskiego), szpaler drzew – 1983 r. Fot. K. Mazur. Źródło: Sygowski P., 1984, Bychawa – studium historyczno-urbanistyczne	233
Fot. 92. Ul. 22 Lipca (d. Turobińska, Piłsudskiego), krzyż Listopadowy i Polanówka – 1983 r. Fot. K. Mazur. Źródło: Sygowski P., 1984, Bychawa – studium historyczno-urbanistyczne	233
Fot. 93. Ul. Wyzwolenia (d. Szpitalna) – 1983 r. Fot. K. Mazur. Źródło: Sygowski P., 1984, Bychawa – studium historyczno-urbanistyczne ...	233
Fot. 94. Ul. Wyzwolenia (d. Szpitalna) – 1983 r. Fot. K. Mazur. Źródło: Sygowski P., 1984, Bychawa – studium historyczno-urbanistyczne ...	233
Fot. 95. Ul. P. Ściegiennego (d. Targowa) – 1983 r. Fot. K. Mazur. Źródło: Sygowski P., 1984, Bychawa – studium historyczno-urbanistyczne ...	234

Spis fotografii

- Fot. 96. Ul. P. Ściegiennego (d. Targowa) – 1983 r. Fot. K. Mazur. Źródło: Sygowski P., 1984, Bychawa – studium historyczno-urbanistyczne ... 234
- Fot. 97. Ul. Batalionów Chłopskich (d. Bydłęca, Wołowa) – 1983 r. Fot. K. Mazur. Źródło: Sygowski P., 1984, Bychawa – studium historyczno-urbanistyczne 234
- Fot. 98. Ul. Parkowa (d. Zaulek Objazdowej, Wołowa) – 1983 r. Fot. K. Mazur. Źródło: Sygowski P., 1984, Bychawa – studium historyczno-urbanistyczne 234
- Fot. 99. ul. T. Kościuszki (d. Bóżnicza) – 1983 r. Fot. K. Mazur. Źródło: Sygowski P., 1984, Bychawa – studium historyczno-urbanistyczne ... 234
- Fot. 100. Zabytkowy dom przy ul. Kościuszki – pierwsza dekada XXI w. Fot. J. Kulik 234
- Fot. 101. Synagoga przy ul. T. Kościuszki (d. Bożniczej) – 1983 r. Fot. K. Mazur. Źródło: Sygowski P., 1984, Bychawa – studium historyczno-urbanistyczne 235
- Fot. 102. Synagoga w trakcie remontu – pierwsza dekada XXI w. Fot. J. Kulik..... 235
- Fot. 103. Stary kirkut i resztki macew – 2000 r. Fot. J. Zętar. Źródło: www.tnn.pl 235
- Fot. 104. Ul. Partyzantów (d. Janowska) – 1983 r. Fot. K. Mazur. Źródło: Sygowski P., 1984, Bychawa – studium historyczno-urbanistyczne ... 235
- Fot. 105. Chodnik Dzierżyńskiego (d. Turobińska) – 1983 r. Fot. K. Mazur. Źródło: Sygowski P., 1984, Bychawa – studium historyczno-urbanistyczne 235
- Fot. 106. Młyn Kryski i Kryski Doły – lata 80. XX w. Fot. NN ze zbiorów Miejskiej Biblioteki Publicznej w Bychawie. Źródło: GR, nr 102 (2/2015) [w:] GZB, nr 263 (2/2015), s. 20 236
- Fot. 107. Młyn Kryski – lata 80. XX w. Fot. NN ze zbiorów Biblioteki Szkoły Podstawowej w Bychawie 236
- Fot. 108. Domy przy ul. Chopina – lata 90. XX w. Fot. NN. Źródło: <http://www.rootsweb.ancestry.com/~pollubel/aplace/bychawa.htm> 236
- Fot. 109. Opuszczony dom przy ul. Chopina – pierwsza dekada XXI w. Fot. J. Kulik 236
- Fot. 110. Dom przy ul. Batorego – lata 90. XX w. Fot. NN. Źródło: <http://www.rootsweb.ancestry.com/~pollubel/aplace/bychawa.htm> 236
- Fot. 111. Domy przy ul. Batorego – lata 90. XX w. Fot. NN. Źródło: <http://www.rootsweb.ancestry.com/~pollubel/aplace/bychawa.htm> 236

Fot. 112. Opuszczony dom przy ul. Ks. D. Maja – lata 90. XX w. Fot. NN. Źródło: http://www.rootsweb.ancestry.com/~pollubel/aplace/bychawa.htm	237
Fot. 113. Hurtownia Luterków (odnowiony budynek piekarni Piotrowskich) – 1999 r. Fot. R. Rusinek	237
Fot. 114. Domy „pożydowskie” przy ul. P. Ściegiennego (d. Targowej) – 2000 r. Fot. J. Zętar. Źródło: www.tnn.pl	237
Fot. 115. Kuźnia przy ul. Ks. Dominika Maja (d. Wołowej) – 2000 r. Fot. J. Zętar. Źródło: www.tnn.pl	237
Fot. 116. Dom przy ul. Rataja – pierwsza dekada XXI w. Fot. J. Kulik ..	237
Fot. 117. Krzyż przy ul. Partyzantów – pierwsza dekada XXI w. Fot. J. Kulik	237

MAPY – ZAŁĄCZNIKI

- Kuna J., 2017, Bychawa 1918: kartograficzna rekonstrukcja historycznego układu zabudowy – mapa w skali 1:6 000, Zakład Kartografii i Geomatyki UMCS, Lublin.
- Kuna J., 2017, Bychawa 1938: kartograficzna rekonstrukcja historycznego układu zabudowy – mapa w skali 1:6 000, Zakład Kartografii i Geomatyki UMCS, Lublin.
- Kuna J., 2017, Bychawa 1958: fotomapa obszarów rekonstrukcji kartograficznej – w skali 1:6 000, Zakład Kartografii i Geomatyki UMCS, Lublin.
- Kuna J., 2017, Bychawa 1978: obiekty zainteresowania Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków – mapa w skali 1:6 000, Zakład Kartografii i Geomatyki UMCS, Lublin.
- Kuna J., 2017, Bychawa 2016: współczesny obraz obszaru rekonstrukcji kartograficznej – mapa w skali 1:6 000, Zakład Kartografii i Geomatyki UMCS, Lublin.